

Gamle dansk-norske kart over Norge

*En undersøkelse av konteksten for tegningen av
norgeskart i Danmark-Norge på 1700-tallet*

Andreas Velsand

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historie

UNIVERSITETET I OSLO

Vår 2018

© Andreas Velsand

2018

Gamle dansk-norske kart over Norge – En undersøkelse av konteksten for tegningen av norgeskart i Danmark-Norge på 1700-tallet

Andreas Velsand

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Representeren, Universitetet i Oslo

IV

Sammendrag

Denne oppgaven undersøker den kulturelle og kunnskapshistoriske konteksten for tegningen av kart som viser Norge som helhet på 1700-tallet. Spørsmålene oppgaven svarer på tilknyttet dette er: Hva var kartenes ønskede funksjon i deres egen samtid? Hvordan påvirket karttegnerens motiv for karttegningen de ulike kartbildene? Hva avgjorde hvorvidt en karttegners ønske for et kartbilde ble realisert? Å svare på disse spørsmålene krever en dybdeundersøkelse av enkelte karttegnere og deres norgeskart, og dermed et begrenset utvalg av kart. I denne oppgaven er norgeskartet *Delineatio Norwegiæ Novissima* fra 1719, Ove Andreas Wangensteens' *Kongeriget Norge* fra 1761 og Christian Jochum Pontoppidans' *Det Sydlige Norge* og *Det Nordlige Norge* fra henholdsvis 1785 og 1795 i hovedfokus. Den samtidige konteksten kartene ble skapt i står sentralt. Oppgavens metode vil dermed bestå av å undersøke og diskutere det som blir sagt om kartene, karttegnerne og karttegnings i samtidige tekster fra 1700-tallet.

Oppgaven er strukturert slik at hvert av de tre ovennevnte karttegningsprosjektene blir grundig gjennomgått i hvert sitt kapittel. I undersøkelsen av *Delineatio Norwegiæ Novissima* kommer det frem at *Delineatio Norwegiæ Novissima* har et nært forhold til Jonas Ramus' bok *Norriges Beskrivelse*, og speiler mye av informasjonen i boken. At denne boken blant annet tar for seg både Norges historie og geografi vises på selve kartbildet, og det kommer frem at kartet trolig var ment for bruk i studiet av historiske tekster om Norge og nordmenn. Undersøkelsene av *Kongeriget Norge* og senere Pontoppidans to kart viser at disse kartene trolig hadde en ønsket funksjon i samtiden om å presentere Norge slik det var da kartene kom ut. De forsøkte begge å gi et bredt publikum et så rikt og presist bilde av Norge og det norske samfunnet som mulig.

Oppgaven argumenterer avslutningsvis for at dybdeundersøkelsene av de tre kartene har vist hvor forskjellig et norgeskarts ønskede funksjon i sin samtid kunne være. *Delineatio Norwegiæ Novissima* var et kart ment for bruk innen historiefaget, mens de andre kartene var ment for å brukes av et bredt og variert publikum, noe som påvirket også kartbildene. Det kommer frem at Pontoppidans trolig kom nærmere sine ønsker for kartene enn Wangenstein gjorde for sitt. Oppgaven argumenterer for at dette delvis skyldes at karttegnerne hadde ulik økonomisk stilling, men viktigst: at Pontoppidan, med styresmaktens utstrakte støtte, hadde tilgang på det nesten alt av eldre og nyere produsert kunnskap om Norge.

Forord

Arbeidet med denne oppgaven har vært spennende og lærerikt, og det er flere personer jeg ønsker å takke. Først og fremst vil jeg takke min veileder siden våren 2017, Erling Sandmo, for hans støtte, gode tilbakemeldinger og hyggelige møter. Jeg vil også takke Benedicte Gamborg Briså for all hjelp, både i form av å vise meg kart fra Nasjonalbibliotekets arkiver og for å svare på både gode og mindre gode spørsmål på mail.

Jeg ønsker for øvrig å takke min familie og mine venner for all støtte.

Til slutt vil jeg takke Karoline for dine støtte, hjelp og tålmodighet. Jeg skal forsøke å ikke prate så mye om kart fra nå av. Hvert fall i perioder.

Andreas Velsand, mai 2018.

Innholdsfortegnelse

1	Innledning, metode og teori	1
1.1	Innledning.....	1
1.2	Tidligere forskning	3
1.3	Avgrensning.....	7
1.4	Metode	7
1.4.1	Kart som historisk kilde	9
1.4.2	Tolkning av samtidige tekster	10
1.5	Oppgavens utforming	11
2	<i>Delineatio Norwegiæ Novissima</i> (1719)	12
2.1	Introduksjon.....	12
2.2	Den historiske konteksten rundt karttegning i Norge på starten av 1700-tallet	13
2.2.1	Melchior Ramus og Johan Heitmans karttegningsprosjekter.....	14
2.3	Om <i>Delineatio Norwegiæ Novissima</i> og dets bakmenn	19
2.3.1	Om <i>Delineatio Norwegiæ Novissima</i>	19
2.3.2	Jonas Ramus (1649–1718)	21
2.3.3	Joachim Frederik Ramus (1685/86–1749).....	23
2.4	Kildegrunnlaget til <i>Delineatio Norwegiæ Novissima</i>	25
2.4.1	Kristian Nissen om kildegrunnlaget til <i>Delineatio Norwegiæ Novissima</i>	26
2.4.2	Melchior Ramus' kartarbeider	28
2.4.3	Johan Heitman og Isaac van Geelkerck	31
2.5	<i>Norriges Beskrivelse</i> og <i>Delineatio Norwegiæ Novissima</i>	37
2.6	<i>Delineatio Norwegiæ Novissimas</i> funksjon og mening i samtiden	41
2.6.1	Hvorfor ble « <i>Delineatio Norwegiæ Novissima</i> laget?	41
2.6.2	Hvorfor ser <i>Delineatio Norwegiæ Novissima</i> ut som det gjør?	44
2.6.3	Hva slags kart var <i>Delineatio Norwegiæ Novissima</i> i samtiden?.....	50
3	<i>Kongeriget Norge</i> (1761)	53
3.1	Innledning.....	53
3.2	Den historiske konteksten for karttegning i Norge rundt år 1760	54
3.2.1	Kartleggingen av Norge frem til 1761	54
3.2.2	Gerhard Schøning om det å lage et nasjonalt kart over Norge rundt år 1760	57
3.2.3	Oppmålingen og fastsettingen av den norsk-svenske grensen	60

3.2.4	Om Generalforstammet og deres kartvirksomhet	61
3.3	Om <i>Kongeriget Norge</i> og karttegneren Ove Andreas Wangenstein.....	63
3.4	Kildegrunnlaget til <i>Kongeriget Norge</i>	65
3.4.1	Sekundærlitteraturen om kildegrunnlaget til <i>Kongeriget Norge</i>	66
3.4.2	<i>Delineatio Norwegiæ Novissimas</i> påvirkning på Wangensteens karttegning	68
3.4.3	Melchior Ramus' kart fra 1692 og <i>Kongeriget Norge</i>	72
3.4.4	Avbildningen av den norsk-svenske grensen på <i>Kongeriget Norge</i>	74
3.5	<i>Kongeriget Norges</i> funksjon og mening i samtiden	75
3.5.1	Hvorfor ser kartet ut som det gjør?	77
3.5.2	Hva slags kart var <i>Kongeriget Norge</i> i samtiden?.....	80
4	<i>Det Sydlige Norge (1785)</i> og <i>Det Nordlige Norge (1795)</i>	82
4.1	Innledning	82
4.2	Den historiske konteksten for karttegning i Danmark-Norge i perioden 1770–1785	84
4.2.1	Oppmålingen	85
4.2.2	Styresmaktens involvering i andre prosjekter som involverte karttegning	87
4.3	Om Pontoppidan og kartene <i>Det Sydlige Norge</i> og <i>Det Nordlige Norge</i>	89
4.4	Kildegrunnlaget til <i>Det Sydlige Norge</i> og <i>Det Nordlige Norge</i>	92
4.4.1	<i>Det Sydlige Norge</i>	92
4.4.2	<i>Det Nordlige Norge</i>	99
4.5	Kartenes funksjon og mening i samtiden	102
5	Konklusjoner	107
5.1	Hva var kartenes ønskede funksjon i deres egen samtid?	107
5.2	Hvordan påvirket karttegnernes motiv for karttegningen de ulike kartbildene?	108
5.3	Hva avgjorde hvorvidt en karttegners ønske for et kartbilde ble realisert?.....	110
5.4	Tanker til videre forskning	112
	Kilder og litteratur	113
	Vedlegg	123

1 Innledning, metode og teori

1.1 Innledning

Det ble produsert få kart i Danmark-Norge på 1700-tallet som viste et nytt bilde av Norge som helhet. Karttegningsstradisjonen innad i Danmark-Norge var svak på store deler av 1600- og starten av 1700-tallet, og dermed var det primært utenlandske kartografer som tegnet kart over riket i denne perioden. På 1600-tallet og frem til midten av 1700-tallet var det spesielt nederlandske atlamakere, samt franske, tyske og engelske karttegnere som dominerte, og dette gjaldt også innen produksjonen av kart som avbildet Norge.¹

Lektor Melchior Ramus' (1646–1693) kartlegging av Norge i perioden 1688–1693 kan sees på som startpunktet for to ulike tradisjoner eller retninger innen gjengivelsen av Norge som helhet eller større norske områder på kart.² Den ene tradisjonen eller retningen er den som vokste frem i Danmark-Norge, der dansk-norske karttegnere laget kart over større norske områder. Disse kartene hadde ofte en viss sirkulasjon innad i rikene, men hadde lenge liten virkning på utenlandske karttegners avbildninger av riket. Den andre ble dominert av europeiske karttegnere, som typisk lagde kart til atlas for et internasjonalt publikum. Deres kart bygde vanligvis på tidligere arbeider av andre europeiske karttegnere, og de gjorde ikke bruk av de kildene til informasjon som ble produsert i Danmark-Norge.³

Det første kjente trykte norgeskartet fra 1700-tallet som trolig ble tegnet av en dansk-norsk karttegnere var *Delineatio Norwegiæ Novissima* fra 1719.⁴ Det brøt med de dominerende utenlandske avbildningene av Norge på kart, men ble lite sirkulert i sin samtid. Det skulle deretter gå over 40 år før Ove Andreas Wangensteen (d. 1763) utga sitt kart *Kongeriget Norge* i 1761, et kart som er særlig kjent for å være det første trykte norgeskartet som ble utgitt av en navngitt norsk karttegnere.⁵ Med utgivelsen av Christian Jochum Pontoppidans (1739–1807) to kart, *Det Sydlige Norge* fra 1785 og *Det Nordlige Norge* fra 1795, fikk man to kart som til sammen dominerte bildet av Norge på kart i mer enn 50 år.⁶

¹ Gamborg Briså, *Kartografens agenda*, 54

² Nissen, «Ramus, Melchior»

³ Nissen, «Gamle norske kart», 12–13

⁴ Ordet «norgeskart» blir i denne oppgaven brukt om et kart som avbilder Norge som helhet, der Norge i hovedsak er avbildet alene. Kart som eksempelvis avbilder Skandinavia vil altså ikke falle inn under begrepet.

⁵ Gamborg Briså, *Kartografens agenda*, 62

⁶ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 126

Når disse fire kartene har blitt undersøkt tidligere, har fokuset vært rettet mot hvem som stod bak kartene, kartenes kildegrunnlag, hva de viser og hvorvidt de forbedret den geografiske presisjonen. Noe som i mindre grad har blitt undersøkt er den kunnskapshistoriske og kulturelle konteksten kartene ble skapt i. Siden starten av 1990-tallet har det sosiokulturelle perspektivet vært den dominerende forskningslinsen i den internasjonale karthistoriske forskningen. Her fokuseres det på den historiske konteksten et kart ble skapt i og meningen kartet hadde for mennesker da det utkom.⁷ Studiet av kunnskapens historie og sirkulering har på sin side etablert seg som et eget forskningsfelt i det 21. århundret.⁸ Det er en undersøkelse av disse kartene med en tilnærming inspirert av de to nevnte fagfeltene som vil foretas i denne oppgaven.

Denne oppgavens problemstilling er:

Hva var den kulturelle og kunnskapshistoriske konteksten for tegningen av kart som viste Norge som helhet i Danmark-Norge på 1700-tallet?

Denne oppgaven ønsker å besvare spørsmål om hvordan karttegnerne selv så på sine karttegningsprosjekter, og hvordan og hvorvidt de fikk realisert sine mål for kartene over hele Norge. Hva var kartenes ønskede funksjon i deres egen samtid? Hvordan påvirket karttegnerens motiv for karttegningen de ulike kartbildene? Hva avgjorde hvorvidt en karttegners ønske for et kartbilde ble realisert?

For å besvare denne problemstillingen er det nødvendig å foreta dybdeundersøkelser av enkelte kart og karttegningsprosesser. Dermed må oppgavens utvalg av kart begrenses. Oppgaven vil derfor behandle de fire norgeskartene som ble til i Danmark-Norge fra 1700-tallet som later til å ha bidratt sterkest til å skape et nytt bilde av Norge. Kart av denne typen blir ofte omtalt som prototyper.⁹ De fire kartene som vil undersøkes i denne oppgaven er *Delineatio Norwegiæ Novissima* fra 1719 (Vedlegg 1), *Kongeriget Norge* fra 1761 (vedlegg 10) og Christian Jochum Pontoppidans to kart, *Det Sydlige Norge* fra 1785 (Vedlegg 14) og *Det Nordlige Norge* fra 1795 (Vedlegg 15).

⁷ Edney, «A content Analysis of Imago Mundi», 114–116

⁸ Östling et al, «The history of knowledge and the circulation of knowledge», 10–23

⁹ Harley, «The Evaluation of Early Maps: towards a Methodology», 65

1.2 Tidligere forskning

Karthistorie har ikke like lange røtter bakover i tid som etablert fagfelt som mer kjente og tradisjonelle retninger innen historiefaget. Det viktigste vitenskapelige tidsskriftet innen fagfeltet har lenge vært *Imago Mundi*, som ble etablert i 1938 av Leo Bagrow. Dette fremstår fortsatt i dag som den viktigste plattformen internasjonalt for publisering av karthistorisk forskning. Da historikerne J. B. Harley og Michael Blackmore undersøkte tidsskriftets virksomhet frem til 1980, beskrev de fagfeltet «karthistorie» som fragmentert, da det manglet både sammenheng og balanse.¹⁰

Matthew Edney foretok en ny studie av *Imago Mundi* i 2014 ettersom han mente de tidligere studiene av tidsskriftet ikke hadde tatt nok hensyn til forskjellene innad i fagfeltet. I tillegg hadde feltet utviklet seg stort siden de forrige undersøkelsene av tidsskriftet på 1980-tallet. Basert på hans undersøkelser mente han at man kan se tre retninger innen fagfeltet som dominerte i hver sine perioder. Det han omtaler som *den tradisjonelle retningen* var rådende frem til 1960-tallet, og kjennetegnes blant annet ved at biografiske og bibliografiske artikler om kart og karttegnere hadde en fremtredende rolle. Denne ble deretter fulgt av en periode der *kartproduksjonens kontekst og handelen med kart* hadde en fremtredende rolle i karthistorisk forskning. I denne perioden ble det også fokusert på det tekniske ved karttegning samt klassifiseringen av kart basert på karts form.¹¹ Fra slutten av 1980-tallet frem til i dag har *den sosiokulturelle retningen* dominert artiklene i tidsskriftet. Disse artiklene har som nevnt ofte beskrevet kart og karttegning ut ifra den bredere historiske konteksten de ble skapt i eller undersøkt hva slags mening kart hadde for mennesker i tiden da kartene kom ut.¹²

En viktig bidragsyter til at den sistnevnte endringen har funnet sted er Chicagos bokserie *The History of Carthography*, der det første bindet ble utgitt i 1987. Bokseriens bakmenn, J. B. Harley og David Woodward, var begge forkjempere for å se på historiske kart på en ny måte, og kritiserte den tidlige forskningens fokus. Dette flerbindsverket har som mål å forske på kart basert på den historiske konteksten hvor de ble produsert og sirkulert.¹³ Til nå har det kommet ut tre store bind i verket, det seneste i 2007.

¹⁰ Monmonier, «Carthography: History», 8–9

¹¹ Edney, «A content Analysis of Imago Mundi», 114–115

¹² Edney, «A content Analysis of Imago Mundi», 115–116

¹³ Monmonier, «Carthography: History», 4

Litteraturen som omhandler kart over Norge gir ganske like beskrivelser av karttegnerne og kartene fra 1700-tallet. Et eksempel kan hentes fra Arne I. Hoems beskrivelse av Ove Andreas Wangensteen og kartet *Kongeriget Norge*. Først blir karttegneren presentert i korte trekk før kartets innhold beskrives. Deretter vies det plass til å fortelle om enkelte unøyaktigheter ved kartbildet, gjerne sett opp mot dagens geografiske kunnskap. For øvrig beskrives deler ved den historiske konteksten for karttegning der det er relevant for kartbildet, eksempelvis at riksgrensen mellom Norge og Sverige hadde blitt målt opp rett før Wangensteen tegnet sitt kart.¹⁴ Som man ser i denne beskrivelsen er det trolig at Edney ville ha plassert disse verkene i en av de to eldste retningene innen karthistorie. At flere større litterære verk gjenforteller tilnærmet den samme kunnskapen fremstår som et resultat av at det frem til nå har vært lite konkret nyere forskning på kartene over Norge, og at de fleste som omtaler disse kartene benytter seg av forskningen til de samme tidlige norske karthistorikerne.

Kristian Nissens (1879–1968) karthistoriske arbeid fra 1930- til 1960-tallet står fremdeles sentralt for dagens kunnskap om norsk karttegning på slutten av 1600-tallet og utover 1700-tallet, og han fremstår som den viktigste norske karthistorikeren for denne perioden. Nissen hadde en spesielt stor interesse for Melchior Ramus' kartarbeid i perioden 1688-1693, og publiserte en lengre artikkel om hans virke som karttegner i 1943 kalt «Melchior Ramus, en av den nasjonale norske kartografis grunnleggere».¹⁵ Videre står han bak artiklene om både Jonas Ramus (1649–1718) og Joachim Frederik Ramus (1685/86–1767), de to sentrale aktørene bak kartet *Delineatio Norwegiæ Novissima* fra 1719, og Melchior Ramus i *Norsk biografisk leksikon*.¹⁶ Mye av det som er skrevet om disse tre personene og deres karttegning i nyere tid later til å basere seg på Nissens biografiske artikler, eksempelvis omtalen av *Delineatio Norwegiæ Novissima* i boken *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855* av William B. Ginsberg.¹⁷

Nissen publiserte ofte sin karthistoriske forskning med utfyllende biografier. Dette tyder på at han i stor grad tilhører *den tradisjonelle retningen* innen karthistorie Edney mener dominerte faget frem til 1960-tallet. Dette blir videre støttet av at han i kapitlet «Gamle norske kart» presenterer en kronologisk bibliografi om kart som avbilder Norge frem til år 1800. Her er det et særlig fokus på kart som var prototyper, hvordan et kartbilde påvirket andre kart og

¹⁴ Hoem, *Norge på gamle kart*, 54–57

¹⁵ Nissen, «Melchior Ramus, en av den nasjonale norske kartografis grunnleggere», 1

¹⁶ *Norsk biografisk leksikon*, b. 11: Pedersen – Oscar, Ross

¹⁷ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 94–96

opphavsmennene bak kartene.¹⁸ Innholdet i artikkelen om Joachim Frederik Ramus er også et eksempel på hva Nissen anså som viktig når han undersøkte et kart. Her vektlegges kartets opprinnelse, dets datering med informasjon om hvordan det ble publisert, kartets kildegrunnlag og hvordan kartet forbedret fremstillingen av norske områder på kart.¹⁹ Sett under ett legger Nissens artikler stor vekt på fremskritt, altså hvordan de ulike kartene bidro til å øke den geografiske presisjonen i avbildningen av Norge og norske områder. Det er også tydelig at han fremmet det nasjonale perspektivet i karttegning, noe som eksempelvis vises i den ovennevnte artikkeltittelen om Melchior Ramus. Nissens faglige fokus påvirker naturligvis de bøkene som anvender hans forskning.

Den forskningen Nissen utførte fremstår som god og presis. Hans funn har resultert i faktisk kunnskap om de norske karttegningsprosessene på 1600- og 1700-tallet, som igjen er et nødvendig bakteppe når man skal beskrive den historiske konteksten for karttegning på 1700-tallet. Hans forskning vil altså benyttes mye i denne oppgaven, og deler av denne oppgavens metoder ligger nær hans metoder. Det er imidlertid et faktum at Nissen ikke stiller alle de spørsmålene til primærkildene som kan besvare denne oppgavens problemstilling. Et eksempel på dette er at han om kartet *Delineatio Norwegiæ Novissima* fra 1719 fastslår at det hører hjemme i et historisk verk, uten å stille spørsmål om hva dette kan fortelle om karttegnerens motiver og hvordan det kan påvirke kartet.²⁰ For å øke den historiske forståelsen for disse kartene er det derfor viktig at dette blir gjort i denne oppgaven.

Den eksisterende nyere litteraturen om de fire kartene denne oppgaven legger størst vekt på prioriterer ofte å gi et godt oversiktsbilde fremfor en grundigere undersøkelse av kartenes historiske kontekst. Dette henger sammen med at beskrivelsene ofte befinner seg i verk som dekker et stort overordnet tema. Til tross for at de sett under ett ikke beskriver den historiske konteksten i stor grad, har disse bøkene vært viktige i forarbeidet med denne oppgaven da de på hvert sitt vis bidrar med kunnskap om både kartene, karttegnerne og den historiske konteksten kartene ble skapt i.

Av disse karthistoriske verkene er det spesielt tre som bør trekkes frem som særlig nyttige for denne oppgaven. Det første som bør nevnes er William. B. Ginsbergs *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, som har vist seg særs nyttig for undersøkelsen av alle kartene som er

¹⁸ Nissen, «Gamle norske kart», 11–13

¹⁹ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

²⁰ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

sentrale for denne oppgaven. Dette er en katalog som blant annet tar for seg både utenlandske og dansk-norske kart som avbilder Norge fra 1700-tallet. Ginsbergs tilnærming til kartene likner den Hoem har i presentasjonen av kart og karttegnerne i *Norge på gamle kart*. Ginsberg gir utførlige beskrivelser av de kartene som er i hovedfokus i denne oppgaven basert på det meste av det som finnes av sekundærlitteratur, og han utfyller derfor ofte eksempelvis Nissens beskrivelser. Boken gir for øvrig eventuelle lesere et meget godt oversiktsbilde over både dansk-norske og utenlandske 1700-tallskart som avbilder Norge.

Den andre boken er den nylig utgitte *Verdensteater* av Thomas Reinertsen Berg fra 2017. Denne boken tar for seg karthistorien helt fra de første kjente kartene til dagens moderne digitale karttegning. Da bokens tema er svært omfattende er det naturlig at beskrivelsen av de fire kartene denne oppgaven legger vekt på, i likhet med den andre litteraturen, er fokusert mot å gi et oversiktsbilde. Kapittelet kalt «De store oppmålingene», som tar for seg kartleggingsarbeid i Norge mot slutten av 1700-tallet, har vært spesielt nyttig i arbeidet med denne oppgaven.²¹

Den siste boken er *Norge på gamle kart* av Arne I. Hoem fra 1986. Denne boken har som mål å beskrive Norge på kart fra de tidligste tider frem til 1917.²² Hoem velger å strukturere boken etter ulike klassifiseringer av kart, og har eksempelvis egne deler om sjøkart, lokalkart og kart som avbilder Norge som helhet. Som nevnt er ifølge Edney dette typisk for karthistoriske verk som ble produsert fra 1960-tallet til midten av 1980-tallet. Ettersom Ginsberg primært refererer til denne boken når han beskriver Wangensteens kart fra 1761, og Reinertsen Berg igjen referer til Ginsberg når han beskriver det samme kartet, fremstår boken som hovedkilden til informasjon om dette kartet i litteraturen.

Avslutningsvis bør to nyere bøker som har vært viktige for denne oppgaven nevnes. *Kompassrosen – Orientering mot nord* har vært spesielt nyttig i forarbeidet med oppgaven. Flere av artiklene i dette verket tar opp temaer som er viktige i dagens karthistoriske forskning, og er derfor gode eksempler på at kart kan studeres på mange ulike måter. En annen bok som er spesielt nyttig for undersøkelsen av Pontoppidans to kart er Bjørn Geirr Harsson og Roald Aanruds *Med kart skal landet bygges* fra 2016. Denne boken har som mål å beskrive Statens Kartverks historie i fra dets grunnleggelse i 1773 frem til bokens utgivelse.

²¹ Berg, *Verdensteater*, 171

²² Hoem, *Norge på gamle kart*, 7

Dette gjør at denne boken har vært verdifull i studiet av konteksten da Pontoppidan utga sine kart mot slutten av 1700-tallet.

1.3 Avgrensning

Denne oppgaven er avgrenset til å fokusere på fire kart som avbilder Norge fra 1700-tallet. Den viktigste årsaken bak valget om å fokusere på kart som kun viser Norge som helhet er at det finnes nok skriftlige kilder fra 1700-tallet som omtaler denne typen kart til å besvare en problemstilling som setter den samtidige konteksten i fokus. Disse samtidige stemmene danner grunnlaget for å kunne undersøke den kunnskapshistoriske og kulturelle konteksten for karttegning i denne oppgaven. I tillegg kan det å studere en type eller gruppe kart, i dette tilfellet nasjonale kart over Norge, gjøre at man bedre forstår sammenhengen mellom kartene i gruppen, noe karthistorikeren Harley poengterer.²³

Valget om å begrense oppgaven ytterligere til å kun omfatte kart som ble tegnet av dansk-norske karttegnere ble delvis forklart i denne oppgavens innledning, der det kom frem at karttegningen av Norge som helhet later til å ha en egen tradisjon innad i Danmark-Norge. Innen den sosiokulturelle karthistoriske retningen har det blitt rettet kritikk mot at den tidlige karthistoriske forskningen ofte hadde et nasjonalt perspektiv, noe Nissens forskning er et godt eksempel på.²⁴ Også denne oppgaven har en nasjonal linse, men som presentert i del 1.2 fremstår det som om mye av den eksisterende litteraturen som behandler dansk-norske kart fra dette århundret har en liknende tilnærming når de beskriver disse kartene, og beskrivelsene igjen er basert på de samme få eldre karthistoriske forskningsarbeidene. En ny undersøkelse av kart over Norge fra 1700-tallet med fokus på karttegnernes motiver og den samtidige konteksten kan derfor være et bidrag til å øke forståelsen for kart fra dette århundret. Som oppgaven vil vise er det også et faktum at den historiske konteksten for karttegning av Norge som helhet på 1700-tallet ble preget i stor grad av å befinne seg i rammen av den dansk-norske staten.

1.4 Metode

Den gjennomgående metoden for å studere den kulturelle og kunnskapshistoriske konteksten for tegningen av de fire kartene oppgaven har i fokus vil være å undersøke kartene i lys av

²³ Harley, «The Evaluation of Early Maps: towards a Methodology», 65–66

²⁴ Edney, «A content Analysis of Imago Mundi», 107–108

samtidige tekster. Disse samtidige stemmene kan bidra til å øke forståelsen for både motivene bak kartene, hvilke faktorer som var avgjørende for at en karttegners mål ble nådd, og den funksjonen og meningen kartene skulle ha for mennesker i samtiden. Kartteggerne bak de to eldste kartene i denne oppgaven, *Delineatio Norwegiæ Novissima* fra 1719 og *Kongeriget Norge* fra 1761, etterlot seg ingen skriftlige kilder til sine tanker om de to kartene. Dermed blir kartene de eneste historiske kildene de selv produserte til deres motiv og prioriteringer. Det finnes imidlertid enkelte skriftlige kilder fra 1700-tallet som omtaler kartene, og disse kan igjen bidra til å øke forståelsene av hvordan kartene ble sett på i sin samtid. Disse samtidige tekstene vil dermed ha en svært sentral rolle i besvarelsen av oppgavens problemstilling.

Beskrivelsen av *Delineatio Norwegiæ Novissima* og dets tilblivelse i Erich Johan Jessens' *Det Kongerige Norge* fra 1763 er Kristian Nissens primærkilde til dette kartet. Denne boken åpner med kapitlet «Om Geographiens Begyndelse og Fremgang», der Jessen omtaler karttegningen av større norske områder fra 1400-tallet frem til hans egen tid.²⁵ Her skriver han om flere karttegningsprosjekter som er sentrale for denne oppgavens undersøkelse av *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Hans beretninger peker mot at Jonas Ramus pådriv var avgjørende for kartets eksistens.²⁶ Kartet skal ifølge Jessen ha et nært bånd til Ramus' bok *Norriges Beskrivelse*, først utgitt i 1735, noe som gjør at også denne boken blir viktig for å forstå kartet.

Gerhard Schønings (1722–1780) artikkel «Nogle Anmærkninger og Erindringer ved det, over Norge nylig udkomne, Kart» fra 1763 er den mest utførlige samtidige drøftingen av Wangensteens kart *Kongeriget Norge*. Schønning brukte det meste av artikkelen på å kritisere flere av valgene Wangenstein tok, samtidig som han berettet om det han mente var den ideelle fremgangsmåten for å lage et kart over Norge. I artikkelen hevder han at de eksisterende kartene som viste Norge var mangelfulle, og drøfter hvorfor det er slik. Schønings artikkel er en viktig samtidig stemme som både kan bidra til en dypere forståelse av Wangensteens kart, og samtidig belyse den videre historiske konteksten for karttegning på 1700-tallet. Det sistnevnte gjør artikkelen relevant for store deler av oppgaven.

Christian Jochum Pontoppidans ga ut to bøker i forbindelse med sine to kart. Der presenterer han blant annet sine arbeidsmetoder og sitt kildegrunnlag. I motsetning til det som er tilfellet for de to andre kartene, har vi her en førstehåndsberetning som besvarer sentrale spørsmål om kartene fra karttegneren selv. Et godt eksempel på dette er at man kan være forholdsvis sikker

²⁵ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 1–34

²⁶ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 28

på karttegnerens motiv for karttegningen. Når hans karttegningsprosjekt blir omtalt vil det derfor bære større preg av å være en redegjørelse av hans bøker, som deretter blir diskutert spesielt opp mot Schønings artikkel for å få et annet samtidig perspektiv på karttegningsens historiske kontekst.

Som det her kommer frem, vil denne oppgaven være rettet mot å studere sentrale aktører fra 1700-tallet som enten tegnet kart eller beskrev kart i tekst. Spesielt sentralt for en tilnærming sentrert rundt aktører er bruk av intensjon- og motivforklaringer. Historikeren Jan Eivind Myhre viser til et skille mellom de to, der *intensjon- eller hensiktsforklaring* omhandler den uttrykte meningen fra en historisk aktør, mens *motiv* handler om hvorfor en aktør handler slik den gjør, noe som ikke trenger å være eksplisitt uttrykt. Videre opplyser han at det er en fin balanse mellom å overdrive skepsisen til eldre kilder og det å være kildekritisk, noe denne oppgaven vil ta hensyn til.²⁷

1.4.1 Kart som historisk kilde

I forbindelse med bruken av kart som historiske kilder i denne oppgaven er det tre poenger som bør fremheves. Alle karttegnere som tegner kart der målet er å avbilde geografiske områder må ta en serie med valg i sin arbeidsprosess. Dette gjelder både for karttegnere på 1700-tallet og for de som produserer kart i dag. Benedicte Gamborg Briså skriver: «Selv våre moderne kart er altså, i likhet med våre forgjengeres kart, hverken sanne eller riktige gjengivelser av virkeligheten. De er alle presentasjoner og tolkninger, basert på selektert informasjon. Dette gjelder både innhold og projeksjon.»²⁸ Dette poenget blir videre uttrykt av John Durham Peters, som påpeker at «Without imperfection, there is no intelligibility. Maps help us by leaving out details. Selection is their service.»²⁹ Alle kart er altså et resultat av mange bevisste valg og prioriteringer fra karttegnerens side, noe som er et sentralt poeng for denne oppgaven.

Et problem ved studiet av kart som er spesielt sentralt for denne oppgaven blir uttrykt av Harley: «...we should not expect more of a map than was intended...».³⁰ Dette handler primært om at man bør studere et kart i lys av hva karttegnerens intensjon var. Et eksempel

²⁷ Myhre, *Historie*, 105–106

²⁸ Engelstad og Gamborg Briså, «Håndtegnede gamle norske kart», 5

²⁹ Peters, «The Folly of the Perfect Map», 16

³⁰ Harley, «The Evaluation of Early Maps: towards a Methodology», 68

her er at man ikke nødvendigvis kan fastslå at et sjøkarters gjengivelse av innlandet er et bevis på manglende kunnskap om geografien innenlands. Det er et faktum at kart som oftest dukker opp uten at man har karttegnerens egne ord til å beskrive eksempelvis hensikten med kartet eller kartets ønskede publikum.³¹ I denne oppgaven er dette tilfellet både med *Delineatio Norwegiæ Novissima* fra 1719 og *Kongeriget Norge* fra 1761.

Det er også et faktum at man mangler en komplett oversikt over de kartene som ble produsert i Danmark-Norge på 1700-tallet. Dette er spesielt tilfellet på starten av århundret, noe som vil bli tydelig i undersøkelsen av *Delineatio Norwegiæ Novissima* fra 1719. Mange av kartene som beskrives i de samtidige kildene er altså tapt, et faktum som blant annet byr på utfordringer når man skal beskrive et karts kildegrunnlag.

1.4.2 Tolkning av samtidige tekster

Denne oppgaven vil ta i bruk flere tekster fra 1700-tallet for å beskrive den kunnskapshistoriske og kulturelle konteksten for karttegning i dette århundret, og det kan være utfordringer knyttet til bruken av denne type historiske kilder. Hva vil det si at en tekst er samtidig? Dette er et spesielt aktuelt spørsmål når det kommer til beskrivelsene av de eldste kartene og karttegnerne i denne oppgaven. Både Erich Johan Jessens bok og Schønings artikkel er fra 1763, som betyr at det er stor avstand i tid når de to verkene beskriver kartvirksomhet på starten av århundret. Dette kan være problematisk rent metodisk. Det er imidlertid et faktum at det er få bevarte samtidige kilder som beskriver karttegningsprosjekter i denne tiden, så verkene fremstår dermed i litteraturen som primærkildene til mye av kunnskapen om kart og karttegning i denne perioden. Verkene har for øvrig en ulik fremstilling av karttegningsprosessen bak *Delineatio Norwegiæ Novissima*, noe som vil bli diskutert i oppgaven.

De ulike meningene fra forfatterne i disse kildene blir ikke påvirket av problemer med tidsnærhet. Eksempelvis er Pontoppidans bøker førstehåndskildene til hans meninger om hvem hans kart skulle være nyttige for. Her er det eventuelle metodiske utfordringer knyttet til intensjon og motiv som det må tas hensyn til. Man vet eksempelvis at store deler av 1700-tallet ble preget av streng sensur av bøker, som igjen trolig er blant hovedårsakene til at

³¹ Harley, «The Evaluation of Early Maps: towards a Methodology», 68

majoriteten av forfatterne bak de samtidige bøkene som brukes i denne oppgaven benytter bøkens første sider på å hylle landets monarker.³²

1.5 Oppgavens utforming

For å gjøre den detaljerte informasjonen i denne oppgaven oversiktlig har jeg valgt å presentere de tre karttegningsprosjektene, som resulterte i de fire kartene oppgaven fokuserer på, hver for seg. Dette gjøres da kronologisk, som vil si at kapittel 2 undersøker det eldste kartet, *Delineatio Norwegiæ Novissima* fra 1719, og den historiske konteksten det ble skapt i. Deretter vil *Kongeriget Norge* fra 1761 være i fokus med en lignende tilnærming i kapittel 3. Det avsluttende kapittelet i oppgavens hoveddel, kapittel 4, vil benytte samme metode når både *Det Sydlige Norge* fra 1785 og *Det Nordlige Norge* fra 1795 undersøkes.

De tre hovedkapitlene vil struktureres likt, og åpner alle med en redegjørelse av den historiske konteksten for karttegning i tiden da det aktuelle kartet ble tegnet. For å gi et bedre grunnlag til å diskutere oppgavens problemstilling samt introdusere leseren for karttegningsprosjektene følger deretter en beskrivelse av karttegnerne og kartene. Disse beskrivelsene likner de som blir gjort i den øvrige litteraturen. Deretter vil kartenes kildegrunnlag bli diskutert på bakgrunn av både sekundærlitteraturens opplysninger om kartene og egen forskning. Det er uenigheter i litteraturen om spesielt *Delineatio Norwegiæ Novissimas* kildegrunnlag, noe oppgaven vil forsøke å oppklare. At Christian Jochum Pontoppidan selv opplyser om kildegrunnlaget til sine kart leder til at denne delen i kapittel 4 vil bære større preg av å være redegjørelse av hans opplysninger. Avslutningsvis i kapitlene vil oppgaven forsøke å belyse kartenes funksjon og mening i samtiden.

Oppgaven avsluttes med kapittel 5, som konkluderer og svarer på oppgavens problemstilling.

³² Skovgaard-Petersen, «Historical Writing in Scandinavia», 466

2 *Delineatio Norwegiæ Novissima* (1719)

2.1 Introduksjon

Norgeskartet *Delineatio Norwegiæ Novissima* ble beskrevet som sjeldent av Erich Johan Jessen i *Det Kongerige Norge fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand* alt i 1763.³³ Kartet, som er usignert, fulgte med som vedlegg til Jonas Ramus' (1649–1718) bok *Norriges Kongers Historie* fra 1719, og det som finnes av informasjon om dets tilblivelse baserer seg primært på nevnte Jessens beskrivelser. Jessen opplyser at Jonas Ramus gav sin nevø og fostersønn Joachim Frederik Ramus (1685/86–1769)³⁴ oppdraget om å lage geografiske kart til en annen bok han forfattet kalt *Norriges Beskrivelse*, som utkom i 1735. Joachim Frederik Ramus skal ha produsert til sammen syv kart i denne boken, hvorav ett av dem var en avbildning av hele Norges rike. *Delineatio Norwegiæ Novissima* skal være en forminsket trykt kopi av kartet som avbildet hele Norge, og Joachim Frederik Ramus skal også ha vært involvert i prosessen med å få laget denne trykte kopien.³⁵

Kristian Nissen beskriver informasjonen om kartets tilblivelse i Jessens bok som «... utvilsomt autentiske, førstehånds opplysninger».³⁶ Akkurat hva som menes med dette utsagnet er noe usikkert ettersom Jessen selv var svært ung da kartet ble ferdigstilt. Han var imidlertid en samtidig av Joachim Frederik Ramus, karttegneren Jessen hevdet tegnet kartet, som igjen gjør det plausibelt at han kan ha fått kunnskapen om kartet direkte fra Ramus. Dette vil uansett gjøre hans beretninger til andrehånds opplysninger. Det er imidlertid ingen tvil om at Nissen mente Jessens opplysninger i all hovedsak var presise.

Dette kapittelet vil innledningsvis beskrive den historiske konteksten kartet ble laget i. Deretter følger en kort beskrivelse av de to personene som later til å være mest sentrale for kartets eksistens, Jonas og Joachim Frederik Ramus, og en presentasjon av faktiske opplysninger om kartet. Avslutningsvis vil kartets kildegrunnlag bli undersøkt før kartets funksjon og mening i samtiden vil bli diskutert.

³³ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 267

³⁴ Joachim Frederik Ramus blir i enkelte kilder omtalt eksempelvis som Jochum Friedrich Ramus eller Joachim Friderich Ramus. I denne oppgaven vil Joachim Frederik Ramus brukes.

³⁵ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 28

³⁶ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

2.2 Den historiske konteksten rundt karttegning i Norge på starten av 1700-tallet

Det er få kilder som beretter om kartleggingsprosjekter innad i Danmark-Norge på 1600-tallet og starten på 1700-tallet der målet var å kartlegge Norge som helhet. Som beskrevet i oppgavens innledning var det primært utenlandske karttegnere som utga kart over Norge. Etersom det mest interessante ved Norge internasjonalt var handelen langs kysten, var det naturlig nok kysten som hadde hovedfokuset innen kartleggingen av Norge hos utenlandske karttegnere i denne perioden. Selv om disse kartteggerne visste om generelle trekk ved Norges innland, eksempelvis at det var høye fjell og mange fjorder, var kartenes fremstilling av innlandet ofte upresis.³⁷ I litteraturen kommer det frem at det spesielt var tre kart, ett regionalt og to som viste Norge som helhet, som utøvde en særlig innflytelse på utenlandske karttegneres avbildning av Norge på 1600-tallet og utover 1700-tallet.

Det regionale kartet er et kart over Stavanger stift, som da dekket store deler av Sør-Norge, som ble tegnet av biskop Lauridts Scavenius rundt år 1618. Originalkartet etter Scavenius er i dag tapt, men kartet ble aktivt brukt som kilde av det nederlandske kartforlaget Blaeu til deres avbildning av Sør-Norge på kartet «Diæcesis Stavangriensis & partes aliquot vincinæ, operâ L. Scavenii» fra 1640. Dette kartet blir i dag ofte omtalt som «Scaveniuskartet» (Vedlegg 2). Originalkartet etter Scavenius ble også brukt som hovedkilde av Jan Janssonius i produksjonen av kartet «Nova et accurata Tabula Episcopatum Stavangriensis, Bergensis et Asloiensis. Vicinarumque aliquot territoriorum.» som utkom i 1636, men her er ikke Scavenius kreditert.³⁸ Hovedgrunnen til at kartet hadde en varig innvirkning på andre kart var at Blaeufamiliens kart fra 1640 senere ble inkludert i deres store atlasverk *Atlas Maior* fra 1662, som utkom både på nederlandsk, tysk, fransk, spansk og engelsk, og dermed nådde svært mange mennesker.³⁹

De to andre kartene som hadde stor påvirkning på fremstillingen av Norge var svenske Anders Bures' «Orbis arctoi nova et accurata delineatio» fra 1626 (Vedlegg 3), som avbilder Norden samt områdene rundt Østersjøen, og Henrik Hondius og Isaac Massas «Novissima Russiae Tabula Authore Isaaco Massa» fra 1635.⁴⁰ Det sistnevnte kartet avbilder store deler av Nord-Europa og Russland. I likhet med forlaget Blaeu skal Bure ha benyttet seg av

³⁷ Gamborg Briså, *Mot nord ved verdens ytterkant*, 20–22

³⁸ Hoem, «Trykte lokale landkart over Norge fra tiden før 1773», 58–60

³⁹ Gamborg Briså, *Kartografens Agenda*, 60–61

⁴⁰ Anders Bure blir også omtalt i litteraturen med den latiniserte versjonen av hans navn: Andreas Bureus

Scavenius' kart over Stavanger stift for hans avbildning av dette stiftet. Om Hondius og Massas kart opplyser Kristian Nissen at det i stor grad bygget på Andreas Bures' kart, men at Hondius og Massa hadde omtegnet kysten fra Sognefjorden til Finnmark etter nederlandske sjøkart. Videre skriver han at senere kart over Norge av utenlandske karttegnere var ofte enten tegnet etter Bures' originalkart eller etter Hondius/Massa-kartet helt frem til midten av 1700-tallet.⁴¹ At Bure trolig benyttet Scavenius' kart som kilde, og Hondius og Massa igjen benyttet Bures' kart som kilde, viser at Scavenius' kart var helt sentralt innen avbildningen av Norge på utenlandske kart i denne perioden.

Omstendighetene rundt produksjonen og publikasjonen av *Delineatio Norwegiæ Novissima*, som utkom sammen med *Norriges Kongers Historie* i 1719, gjør at det burde plasseres innenfor startfasen til en dansk-norsk karttegnertedisjon. I et forsøk på å forstå den historiske konteksten for karttegning innen denne retningen i tiden rett før kartet ble laget, vil kapittelet nå gå nærmere inn på to kartleggingsprosjekter fra perioden 1688-1708 innad i Danmark-Norge. Dette er tidligere Melchior Ramus' karttegning fra 1688–1693 og skipper, naturforsker og skribent Johan Heitmans (1664–1740) kartlegging av Norge, spesielt den norske kysten, fra 1702–1708.⁴² Kristian Nissen mener at Melchior Ramus' kartarbeider gjorde han til den første nordmannen som skapte et selvstendig bilde av Norge som helhet.⁴³

2.2.1 Melchior Ramus og Johan Heitmans karttegningsprosjekter

Melchior Ramus la i 1688 frem en svært omfattende plan til kong Christian V om å produsere blant annet et nasjonalt kart, egne kart over de fire stiftene, kart over Norges kyst med spesialkart til alle kjøps- og tollsteder, kart over bergverkenes cirkumferenser og kart over grensepassasjene mellom Norge og Sverige. Alle kartene skulle komme med tekst som beskriver de ulike stedene. I tillegg ønsket Ramus å lage historiske og kronologiske tavler med alle riker og fyrstedømmers historie fra Kristi tid, med tilhørende portretter av høytstående menn i kobberstikk. I bytte mot dette ønsket han først å få kongens del av tienden i Fosens fogderi ut hans og hans hustrus levetid, men endret senere dette til å gjelde tienden i Stjørdals fogderi.⁴⁴ I et kongebrev fra den 12.01.1689 ser man at Christian V godkjenner

⁴¹ Nissen, «Gamle norske kart», 10–12

⁴² Bull, «Heitman, Johan Hanssøn». Heitmans navn skrives både «Heitman» og «Heitmann» i litteraturen. I denne oppgaven brukes «Heitman»

⁴³ Nissen, «Den Werlauffske gave», 162

⁴⁴ Nissen, «Ramus, Melchior»

Melchior Ramus' søknad, dog med noen endringer. Kongen bevilger sin del av tienden i Stjørdals fogderi ut Ramus' egen levetid mot at Ramus utfører alt han beskrev i søknaden, samt lager et kart over «Nordlandene» og skisser av festninger og skanser i kartene over grensepassasjene. Alt skulle fullføres på to år.⁴⁵

Denne historien belyser flere interessante aspekter rundt Melchior Ramus' karttegningsprosjekt. Det virker som om initiativet til å få kartlagt Norge i hovedsak kom fra karttegneren selv. Det er Ramus selv som fremmet forslaget og som fikk innvilget et slags anbud. Nissen påpeker at Christian V var en kartinteressert konge som under sitt Norgesbesøk i 1685 merket seg at kartleggingen innenlands var mangelfull, noe som igjen kan forklare hvorfor han støttet prosjektet.⁴⁶ At kongen godkjente oppdraget tyder på at styresmakten så behovet for å bedre kartleggingen av Norge. Videre er det interessant at et så stort og omfattende prosjekt blir gitt til en enkeltperson, spesielt med tanke på den svært korte tidsfristen på to år.

Nissen informerer videre om at Melchior Ramus ønsket å basere kartet på astronomisk bestemte punkter, men at den svært korte tidsfristen som ble gitt av styresmakten gjorde at han måtte basere seg på peilinger, avstandsbedømmelser og skisseringer.⁴⁷ En mulig grunn til den korte tidsfristen er at styresmakten mente at Ramus skulle bruke andre kartarbeidere som grunnlag for sitt prosjekt, i motsetning til egne observasjoner og utregninger. Dette ville ha lettet arbeidsmengden ettersom det ikke ville involvert reise i samme grad. Akkurat hvordan Melchior Ramus ønsket å arbeide er vanskelig å si med full sikkerhet, men funn av skissebøker som trolig stammer fra hans arbeid, samt det faktum av at han selv dro på reise i Nord-Norge i 1689, støtter Nissens påstand.⁴⁸

Når det kommer til Johan Heitmans kartleggingsprosjekt forteller Jessen at det var visestattholder Frederik Gabel som satte i gang prosjektet i 1702. Han skal ha instruert Heitman til å reise langs Norges kyst for å tegne havner, fjorder og øyer, og sluttproduktet skulle være et fullstendig kart over Norges rike.⁴⁹ Det later ikke til å være mer informasjon

⁴⁵ Kongebrev fra Christian V, 12.01.1689

⁴⁶ Nissen, «Ramus, Melchior»

⁴⁷ Nissen, «Melchior Ramus, en av den nasjonale norske kartografis grunnleggere», 197

⁴⁸ Nissen, «Melchior Ramus, en av den nasjonale norske kartografis grunnleggere», 196–197

⁴⁹ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 27

om dette karttegningsprosjektets begynnelse. Til tross for dette kan man imidlertid se flere likheter og ulikheter med startfasen av Melchior Ramus' kartleggingsprosjekt.

Også i Heitmans tilfelle gis et omfattende arbeid til en enkeltperson, dog uten det samme tidspresset som i Melchior Ramus' tilfelle. Det kan peke mot at oppdragsgiveren legger til rette for at arbeidet baseres på egne observasjoner, skisseringer og utregninger. I dette tilfellet virker det også som om en kobling mellom geografi og historie er borte. Heitman skal kun lage kart, mens Melchior Ramus etter eget initiativ, i tillegg til kartproduksjonen, skulle produsere de tidligere nevnte historiske og kronologiske tavlene. Den mest merkbare forskjellen er imidlertid at det denne gangen virker som det er styresmakten som er pådriver for prosjektet, ikke karttegneren. Dette kan blant annet peke mot at behovet for kartlegging av Norge ikke ble dekket av Melchior Ramus' prosjekt ti år tidligere.

Det er flere aspekter ved de to karttegningsprosjektene som vitner om at det både var tidkrevende og økonomisk krevende å produsere kart i denne perioden, spesielt kart som var basert på egne observasjoner og utregninger. Som nevnt mente Nissen at Melchior Ramus var den første nordmann til å skape et selvstendig bilde av Norge på kart, et utsagn som trolig henger sammen med at han skal ha basert kartet på et eget kildemateriale.⁵⁰ Jessens opplysninger om Heitmans karttegningsprosjekt tyder på at også han primært la egne observasjoner og utregninger til grunn for sitt arbeid.⁵¹ At de to karttegnere ønsket å skape egne avbildninger av landet, og ikke kun kopiere geografiske opplysninger fra tidligere kart, gjorde omfanget av oppdragene større da det blant annet involverte mye reise.⁵²

Melchior Ramus leverte ikke sitt norgeskart før i 1692, nesten halvannet år etter den opprinnelige fristen. På dette tidspunkt var han trolig ennå ikke ferdig med det resterende arbeidet som ble beskrevet tidligere. En medvirkende årsak til dette er trolig at han i perioden fortsatt måtte forholde seg til enkelte forpliktelser forbundet med hans stilling som lektor ved Trondhjems Katedralskole da han tegnet kart.⁵³ Om Johan Heitman informerer Jessen at han brukte to år fra 1702-1704 til å reise langs Norges kyst fra Trondhjem til Kristiania. Han hadde allerede før 1702 reist flere ganger langs kysten av Nord-Norge. Etter dette brukte han de resterende årene frem mot 1708 til å ferdigstille kartarbeidene. Han beskriver også hvordan

⁵⁰ Nissen, «Den Werlauffske Gave», 162

⁵¹ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 27–28

⁵² Nissen, «Melchior Ramus, en av den nasjonale norske kartografis grunnleggere», 197

⁵³ Nissen, «Ramus, Melchior»

kartarbeidet tæret på Heitmans personlige formue, noe som førte til at han måtte arbeide på handelsskip om somrene for å kunne finansiere arbeidet med kartene i vinterhalvåret.⁵⁴ Dette var trolig en medvirkende årsak til at han brukte seks år på kartarbeidet, noe som er et eksempel på hvordan tidsbruk og økonomi kunne være nært forbundet.

På bakgrunn av informasjonen som ble presentert i det forrige avsnittet, later det til at begge karttegnerne måtte legge ut for alle kostnader selv underveis i karttegningsprosjektene. Dette gjør igjen, som vist ved beskrivelsen av Heitmans karttegning, at karttegnerens egne økonomiske stilling får en innvirkning på arbeidet, spesielt med tanke på hvor lang tid arbeidet tok. En mulig grunn til at Heitman slet økonomisk under sitt prosjekt er at hans familie fikk sin økonomi ruinert av en brann tidlig i hans liv, noe som blant annet førte til at han ikke fikk gå på latinskolen.⁵⁵ Melchior Ramus, som studerte i København og var sønn av en sogneprest, hadde en godt lønnet stilling som lektor, noe som trolig er en årsak til at økonomi ikke nevnes i like stor grad i kildene som beskriver hans karttegning.⁵⁶

Begge de to store kartprosjektene ble som vist gitt til enkeltpersoner som hadde alt ansvar for at prosjektene ble ferdigstilt. Skulle noe uforutsett skje med karttegneren eller oppdragsgiveren, manglet man tilsynelatende et nettverk som sikret at deres arbeid ble ivaretatt. I Melchior Ramus' tilfelle fremstår hans tidlige død som en viktig årsak til at det i dag kun er få av hans originalkart, skisser og tegninger som har overlevd. Ved hans død skal hans enke ha fått kontrollen over de delene av kartarbeidet som han ikke hadde avlevert før han døde. Hans Hammond (1733–1792) beskriver i boken *Den Nordiske Missions-Historie* at enken ga flere tegninger fra kartleggingsprosjektet til biskop Peder Krog (1654–1731).⁵⁷ Disse tegningene gikk tapt da biskopens gård brant i 1699.⁵⁸ Videre vet man også at Ramus skal ha fått i oppdrag å stikke sitt norgeskart samt de fem stiftkartene i kobber i 1693, men hans død gjorde at arbeidet aldri ble utført.⁵⁹

At et karttegningsprosjekt i denne perioden kunne hvile på skjøre enkeltreasjoner vises også i Jessens beskrivelse av Heitmans karttegningsprosjekt. Da hans oppdragsgiver visestattholder Gabel døde i 1708, omtrent samtidig som han ble ferdig med sine kart, mistet han den

⁵⁴ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 27–28

⁵⁵ O'Rourke, *Captain Johan Heitman*, 52

⁵⁶ Nissen, «Melchior Ramus, en av den nasjonale norske kartografis grunnleggere», 192

⁵⁷ Lysaker, «Peder Krog»

⁵⁸ Hammond, *Den Nordiske Missions-Historie*, 169

⁵⁹ Nissen, «Melchior Ramus, en av den nasjonale norske kartografis grunnleggere», 196

offentlige støtten til å trykke og utgi sine kart.⁶⁰ Jessen forteller videre at han deretter beholdt kartene for seg selv ettersom han fryktet at han ikke ville få betaling for det svært krevende og kostbare arbeidet etter Gabels død.⁶¹ Han forsøkte så å få kartene trykket i Amsterdam uten hell. Det utkom imidlertid to kart i samme by fra 1712 og 1725, ett over Oslofjorden og ett over Nordsjøen, som trolig bygde direkte på Heitmans originalkart. På Nordsjøkartet er Gabels navn skrevet inn, noe som styrker denne teorien.⁶²

Av det vi vet om prosessen rundt produksjonen av kartet *Delineatio Norwegiæ Novissima*, kan man se både likheter og forskjeller i forhold til Melchior Ramus' og Heitmans kartleggingsprosjekter. Det er imidlertid enkelte deler av den historiske konteksten som er mer gunstige for sammenligning enn andre med tanke på at de to karttegnerne var aktive noen år før *Delineatio Norwegiæ Novissima* trolig ble påbegynt. Dette fører igjen til at ikke alt ved de to karttegningsprosjektene nødvendigvis er overførbart til andre karttegningsprosjekter.⁶³ For eksempel endres politiske forhold fortere enn teknologisk utvikling innen karttegning.

En åpenbar forskjell fra begge prosjektene er at en offentlig styresmakt ikke later til å ha vært involvert i produksjonen *Delineatio Norwegiæ Novissima*, noe som eksempelvis fører til at karttegningsprosjektet trolig i sin helhet ble finansiert privat. Ettersom det trykte kartet *Delineatio Norwegiæ Novissima* fulgte med boken *Norriges Kongers Historie* kan man se at forbindelsen mellom historie og geografi er til stede, da boken inneholder større historiske beretninger. Denne forbindelsen ser man også som nevnt hos Melchior Ramus, men ikke hos Heitman. Det er også trolig at det var både tidkrevende og økonomisk krevende å produsere kartet, spesielt med tanke på at kartet ble trykt og da måtte stikkes i kobber, noe Jessen hevder skjedde i Dresden i 1714.⁶⁴ Det er imidlertid ingen kilder som sier at J. Fr. Ramus selv reiste rundt i Norge i forberedelsene til å tegne kartet. Ettersom kartet trolig ble trykt rundt 1714, er det sannsynlig at selve prosessen med å lage det håndtegnede norgeskartet, som *Delineatio Norwegiæ Novissima* er en kopi av, trolig skjedde mellom 1707-1713. Som det vil bli vist til i del 2.3.2 nedenfor tyder kildene på at Joachim Frederik Ramus tegnet kartet, og han oppholdt seg primært i København i dette tidsrommet. Dette peker igjen mot at han i all hovedsak brukte andre kart og geografiske beskrivelser som kildegrunnlag, noe som står i motsetning til

⁶⁰ Hoem, *Norge på gamle kart*, 72

⁶¹ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 27–28

⁶² Hoem, *Norge på gamle kart*, 73–74

⁶³ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

⁶⁴ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 27–28

Melchior Ramus og Heitmans arbeidsmetoder, da de hvert fall delvis baserte kartene på egne observasjoner fra reiser.

2.3 Om *Delineatio Norwegiæ Novissima* og dets bakmenn

Jessen skriver at Jonas Ramus satt på hovedmengden av kildematerialet som ble brukt i kartarbeidet med *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Om dette kildegrunnlaget skriver han at Jonas Ramus hadde fått tak i kopier av to kart, ett over Norges kyst laget av Johan Heitman og ett over «Oplandene» laget av Russensteen.⁶⁵ I tillegg hadde han både gamle og nye landkart over Norge, samt flere små kart over ulike sjøer og elver.⁶⁶ At Jonas Ramus var kjent med kartarbeidene til Heitman kan man se i andreutgaven av hans bok *Ulysses & Outinus unus & idem* fra 1713, der han opplyser at kartet som er inkludert mellom side 142 og 143 er etter Heitmans kartbilde.⁶⁷ Dette kartet blir i litteraturen oftest omtalt som «Halogiakartet» (Vedlegg 4), og Nissen mener det er Joachim Frederik Ramus som tegnet det.⁶⁸ Gitt at det trolig var Jonas Ramus som samlet kildematerialet, og hans fostersønn Joachim Frederik Ramus som tegnet kartet, vil det både bli gjort rede for Jonas Ramus (1649–1718) og Joachim Frederik Ramus (1685/86–1769) i dette avsnittet. Først vil det imidlertid kort bli gjort rede for opplysninger om *Delineatio Norwegiæ Novissima*.

2.3.1 Om *Delineatio Norwegiæ Novissima*

Den versjonen av «*Delineatio Norwegiæ Novissima*» som brukes i denne oppgaven befinner seg i Nasjonalbiblioteket i Oslo, og er ifølge Jessens opplysninger en trykt forminskert kopi av det tapte originale håndtegnede kartet som ble tegnet av Joachim Frederik Ramus på oppdrag fra Jonas Ramus.⁶⁹ Kartet ble etter Jessens opplysninger stukket i kobber og trykt i Dresden i 1714 av M. Bodenehr. Joachim Frederik Ramus skal selv ha stukket ut navnene på kobberplaten.⁷⁰ På versjonen som er i Nasjonalbibliotekets arkiver står det «M.Bodenehr

⁶⁵ Jessen-S presiserer på side 30 i *Det Kongerige Norge* at det er den nederlandske ingeniøren Henrik Ruse (1624–1679), senere Baron av Rusensteen, det refereres til.

⁶⁶ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 28

⁶⁷ Ramus, *Ulysses & Outinus unus & idem*, 2.utg, 142–143. Kartet kan sees i den digitale utgaven av boken som er tilgjengelig fra: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014061628001

⁶⁸ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

⁶⁹ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

⁷⁰ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 28

Sculps. Dresda» nederst i høyre hjørne, noe som langt på vei bekrefter Jessens påstand (Vedlegg 1).

Øverst til venstre på *Delineatio Norwegiæ Novissima* har karttegneren plassert et dekorert tittelfelt med kartets latinske navn. Den fulle tittelen på kartet med tillegget er «Delineatio Norwegiæ Novissima, antiquiora, qua apud Scriptores rerum Norvegicarum plerumque occurrunt, locorum nomina repræsentans» (Vedlegg 1). En direkte oversettelse av dette er: «Nyeste avbildning av Norge, eldre, som av forfattere av norske ting ofte nevnes, steder navn representert». Med noe tolkning blir det: «Nyeste avbildning av Norge, med eldre stedsnavn representert, de stedene ofte nevnes av forfattere som skriver om norske anliggende». Basert på Kristian Nissens argumentasjon er det trolig at han tolket dette til å bety noe i retningen av: «Nyeste avbildning av Norge, med eldre stedsnavn representert slik de forekommer i tidligere forfatters/historikers beskrivelser av landet», ettersom han mener tillegget beviser at verket hører hjemme i et historisk verk. Nissen påpeker at kartet har «arkaiske, oldnorske» stedsnavn, som han mener er et videre bevis for dette.⁷¹ På kartets høyre side har karttegneren inkludert en alfabetisk tabell over stedsnavnene på kartet. For øvrig er kartets målestokk oppgitt i både norske og tyske mil.

Når det kommer til kartets projeksjon indikerer lengdegradene på kartet at Joachim Frederik Ramus valgte å bruke det man kan kalle en kjegleprojeksjon, der avstanden mellom lengdegradene gradvis blir mindre mot nord. Breddegradene er imidlertid helt rette, noe som strider mot ulike kjegleprojeksjoner da de burde vært noe buede, selv på et regionalt kart. Når breddegradene er vannrette, blir avstanden mellom to breddegrader lik på alle punkter hvis man måler loddrett. Ved å bruke kartets målestokk finner man at det er lik avstand mellom alle breddegradene, og ifølge kartets målestokk er denne avstanden på 15 tyske mil eller 10 norske mil, altså det samme som den maksimale lengen på målestokken. Ser man på lengdegradene på kartet strekker Norges fastland seg fra rundt den 22. i vest til den 49. øst. Hvilket punkt som brukes som kartets nullmeridian blir ikke oppgitt på kartet. Rikets sørspiss på kartet er tegnet inn rett under den 58. breddegrad, mens Nordkapp ser ut til å ligge et sted mellom 71. og 71,5. Det er tydelig at kartets målestokk blir mindre nord for Trøndelag, noe som medfører at proporsjonene mellom Sør- og Nord-Norge er upresise.

⁷¹ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

2.3.2 Jonas Ramus (1649–1718)

Jonas Ramus ble født i Aukra i dagens Møre og Romsdal fylke i 1649. Han var sønn av sogneprest og prost Daniel Johnsen Ramus og Anna Bernhoft, samt yngre bror av nevnte Melchior Ramus. Sammen med Melchior og hans eldste bror Christian studerte han ved Trondheim Katedralskole. Alle tre brødrene ble senere tatt opp ved Universitetet i København i 1665. Selv om det er få kilder om hans liv fra 1665–1680, vet vi at han ble utdannet teolog, noe også storebroren Melchior ble. I 1681 ble han personellkapellan ved Sørums kirke, og i 1682 giftet han seg med Anna Colbjørnsdatter.⁷² Det virker å være få kilder om hans ni år lange virke som kapellan ved Sørums kirke. Etter angivelig å ha innsett at det ville ta lang tid før han steg i gradene ved Sørums kirke, søkte han på stillingen som sogneprest ved Norderhov kirke, en stilling han fikk i 1690. Her arbeidet han frem til han søkte avskjed i 1717, året før hans død, grunnet dårlig helse.⁷³

I tillegg til sitt virke som prest skrev Ramus flere bøker om blant annet religion, historie og geografi. Andaktsboken *Naadens Aandelige Markets-Tid* fra 1680 ble Ramus' største suksess. Boken, som i stor grad skildret helvete med de ulike pinsler mennesker kunne bli utsatt for der, ble sirkulert både Danmark, Norge og Sverige, og kom i nye utgaver frem til slutten av 1800-tallet.⁷⁴ Ramus forsøkte i flere bøker å fremheve Norges plass i historien, og *Ulysses Et Outinus Unus & ide*, trykket i 1702, er et eksempel på dette. Her forsøker Ramus å koble den greske og den norrøne mytologien ved å vise at Odin og Odyssevs er en og samme person, og at mange av hendelsene i den greske mytologien skjedde i Norge. Et eksempel er at malstrømmen Kharybdis var Moskenesstraumen i Lofoten.⁷⁵

Av størst interesse for denne oppgaven er de to bøkene *Norriges Kongers Historie* og *Norriges Beskrivelse*, trykt i henholdsvis 1719 og 1735.⁷⁶ Det er trolig at *Norriges Beskrivelse* ble ferdigstilt mellom 1712 og 1715 ettersom Jonas Ramus omtaler biskop Hans Munchs død i 1712 i boken og approbasjonen i boken er datert til februar 1715.⁷⁷ Den førstnevnte bok er primært av interesse fordi det var her kartet som er i fokus i dette kapittelet var med som

⁷² Anna Colbjørnsdatter Ramus ble i samtiden selv kjent for sine handlinger på Norderhov i 1716 i forbindelse med Den Store Nordiske Krig. Se Lokalhistoriewiki, «Anna Colbjørnsdatter Ramus»

⁷³ Nissen, «Ramus, Jonas»

⁷⁴ Amundsen, «Jonas Ramus»

⁷⁵ Nissen, «Ramus, Jonas»

⁷⁶ Nissen, «Ramus, Jonas»

⁷⁷ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 1, 38. En approbasjon fremstår i boken å være en anbefaling som forteller at boken er verdt trykken.

anonymt vedlegg.⁷⁸ Ramus viser i fortalen til leseren til at *Norriges Kongers Historie* ble laget fordi det manglet en bok om norske kongers historie på morsmålet, og at arbeidet ble gjort i fedrelandets tjeneste og for allmenhetens beste.⁷⁹ Boken beskrives av Nissen som «... blottet for historisk kritikk i moderne forstand.»⁸⁰ Til tross for denne kritikken påpeker Nissen at *Norriges Kongers Historie* hadde en viss utbredelse i Norge utover på 1700-tallet, som igjen tjente et formål ved å styrke en norsk nasjonalfølelse hos allmennheten utover 1700-tallet. Dette virker ut ifra fortalen til leserne også å ha vært målet med boken.⁸¹

Ifølge John Erichsens (1728–1787) biografi om den islandske historikeren Tormod Torfæus (1636–1719), uttrykte Torfæus i forbindelse med utgivelsen av Ramus' bok *Nori Regnum* i 1689 bekymring over Ramus' historiske feilslutninger i forbindelse med bruk av historiske kilder, som igjen er et vitnesbyrd om at Ramus' historieskrivning også ble kritisert i samtiden.⁸² Det bør i denne anledning nevnes at Torfæus selv ukritisk brukte de islandske kongesagaene som kilde i arbeidet med sin bok om Norges historie, *Historia rerum Novegicarum*.⁸³ Hans kritikk er dermed ikke basert på tankene om kildekritikk i dagens historiefag.

Som man kan se i den svært lange originaltittelen til boken, som her er forkortet til *Norriges Beskrivelse*, beskriver boken Norge fra et nasjonalt nivå helt ned til regionale og lokale nivåer som prestegjeld og fogderier. Tittelen til boken viser videre at den også handler om det norske folk generelt, viktige næringer for folket og en beskrivelse av dyr, fugler, fisker, trær og urter som finnes i Norge.⁸⁴ Boken krysser altså mellom flere av dagens moderne vitenskapelige disipliner. Av stor interesse for denne oppgaven er de delene av boken som omhandler Norges geografi, og da spesielt kapittel to og fem i første del av boken, som henholdsvis omhandler «Norriges Riges Strekning og Grendser» og «Norriges Indvortes Beskaffenhed, Skikkelse og Deelelse».⁸⁵

⁷⁸ Kartets plassering som vedlegg kan sees i den digitale utgaven av *Norriges Kongers Historie* fra 1719 som er tilgjengelig fra https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016011129003

⁷⁹ Ramus, *Norriges Kongers Historie*, «Fortale til Læseren»

⁸⁰ Nissen, «Ramus, Jonas», 294

⁸¹ Nissen, «Ramus, Jonas»

⁸² Erichsen, «Thormod Tofesens Levnetsbeskrivelse», 106–108

⁸³ Skovgaard-Petersen, «Historical Writing in Scandinavia», 463–464

⁸⁴ Ramus, *Norriges Beskrivelse*

⁸⁵ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 6, 22

I samtiden ble det diskutert hvorvidt *Norriges Beskrivelse* faktisk var Jonas Ramus' verk, eller om det var en levning etter Melchior Ramus. Hans Gram (1685–1748) hevdet i 1734 at verket muligens var Melchior Ramus' arbeid.⁸⁶ Øverås, Erichsen og Due forteller at Gerhard Schøning (1722–1780) uttrykte at dette var en vanlig tanke senere på 1700-tallet, en tanke han syntes å være enig i.⁸⁷ Selv om tanken kanskje var vanlig, fantes de i samtiden som ga Jonas Ramus æren for verket. Christoffer Giessing (1723–1791) skriver i andre del av første bind i verket *Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere* fra 1781 at Jonas Ramus «... har gived os Norges Beskrivelse».⁸⁸ Kristian Nissen mente at selv om Jonas Ramus trolig hentet materiale fra Melchior Ramus, var det utvilsomt Jonas Ramus sitt verk.⁸⁹ At det var lite hold for påstanden støttes også av Ludvig Daae i artikkelen om Jonas Ramus i *Dansk Biografisk Lexikon, 8: Pelli – Reravius*.⁹⁰

2.3.3 Joachim Frederik Ramus (1685/86–1749)⁹¹

Joachim Frederik Ramus var sønn av Melchior Ramus og Anna Kyhn. Etter Melchior Ramus' død i 1693 flyttet han sammen med sin mor og sine to brødre inn hos sin morfar Hans Kyhn, som var kommandant på Munkholmen festning utenfor Trondheim. Da hans morfar døde i 1698 flyttet J. Fr. Ramus til sin onkel Jonas Ramus på Norderhov på Ringerike og ble hans fostersønn. I 1707 ble han student ved universitetet i København, og det er trolig at Jonas Ramus underviste sin fostersønn privat frem til dette tidspunktet. Etter å ha studert både teologi og medisin, valgte han å studere matematikk, og i 1710 ble han ferdig med en trigonometrisk avhandling som ga han en baccalaureusgrad.⁹² Etter en periode som tilsatt ved Borchs kollegium, reiste han i England, Nederland, Tyskland og Frankrike i perioden 1713-1716.⁹³

Det er to kjente primærkilder som beskriver J. Fr. Ramus' arbeid med kart samt ferdigheter knyttet til kartproduksjon fra han ble immatrikulert ved universitet i 1707 til kartet som

⁸⁶ Nissen, «Ramus, Melchior»

⁸⁷ Øverås, Erichsen og Due, *Trondheim katedralskoles historie*, 123

⁸⁸ Giessing, *Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere*, 193

⁸⁹ Nissen, «Ramus, Melchior»

⁹⁰ Daae, «Ramus, Jonas»

⁹¹ H.G Zauthen viser på side 388 i *Dansk Biografisk Lexikon, 8: Pelli-Reravius* til at det er noe usikkerhet om hvorvidt J. Fr. Ramus ble født den 10.9.1685 eller den 3.6.1686

⁹² Dette er en lavere akademisk grad som måtte fullføres før magister- og doktorgrad. Se Store norske leksikon, s.v. «baccalaureus – akademisk grad»

⁹³ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

Delineatio Norwegiæ Novissima er en trykt versjon av ble ferdigstilt. Giessing beskriver i *Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere* at professor Ole Rømer (1644-1710) hadde fått kongelig befaling om å lage et kart over Nordsjøen, og at han i den forbindelse fikk hjelp av Ramus, som da var student ved universitetet, med stikkingen. Videre opplyser han at Rømer anbefalte Ramus som stadskonduktør i København⁹⁴ etter at prosjektet var ferdigstilt, men at Ramus heller valgte å reise utenlands.⁹⁵ Nissen formidler at det er usikkert hvorvidt kartet etter Rømer faktisk ble ferdigstilt da han ikke har funnet bevis på dets eksistens.⁹⁶ Til tross for dette forteller anbefalingen fra Rømer, samt det faktum at han ønsket Ramus' hjelp med kobberstikkingen, noe om Ramus' ferdigheter innenfor kartproduksjon i tiden rett før kartet som er i fokus i dette kapittelet ble laget.

Den andre kilden er tidligere nevnte *Det Kongerige Norge* av Jessen. Her beskrives det at kartet som fulgte med boken ble stikket i kobber i Dresden alt i 1714, og at Ramus selv bidro i stikkingen. Videre beskriver Jessen at Ramus, i tillegg til å lage den avbildningen av Norge som vises på *Delineatio Norwegiæ Novissima*, lagde seks kart som tok for seg de fire stiftene. Når det kommer til det tidligere nevnte «Halogiakartet», som var etter Heitmans kartbilde og befinner seg i Jonas Ramus' *Ulysses & Outinus unus & idem*, skriver Jessen at det var Joachim Frederik Ramus som stod for selve kobberstikkingen, og at dette igjen viser at han både behersket både karttegning og kobberstikking (Vedlegg 4).⁹⁷ Nissen konkluderer ut i fra Jessens skildringer at det trykte norgeskartet som fulgte med *Norriges Kongers Historie* må ha blitt til i løpet av hans utenlandsreise fra 1713–1716.⁹⁸ Annet enn den tidligere nevnte beskrivelsen av hvilke land Ramus' reiste til, er det lite ytterligere informasjon om reisen.

Kartene fra Jonas Ramus' *Ulysses & Outinus unus & idem* og *Norriges Kongers Historie* er de to eneste kartene som med relativt god sikkerhet kan tilskrives Joachim Frederik Ramus.⁹⁹ Det er altså ingen kjente kilder som beskriver at Ramus fortsatte å lage kart i perioden etter at det trykte kartet fra *Norriges Kongers Historie* ble ferdigstilt til hans død i 1769. Om hans senere liv vet vi at han i 1718 ble ansatt som stadskonduktør i København. To år senere ble han både ansatt som lærer ved navigasjonsskolen på Møn og designert til professor i

⁹⁴ Denne stillingen innebar primært å kontrollere at det som ble bygget innenfor bygrensen holdt seg til gjeldende lover og vedtekter. Stadskonduktøren var også involvert i behandlingen av grensetvister. Se Odd Brochmann, *Stadskonduktøren: Om Georg Bull og Christiana i historismens år*, 137

⁹⁵ Giessing, *Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere*, 194

⁹⁶ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

⁹⁷ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 28–30

⁹⁸ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

⁹⁹ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

matematikk ved universitetet i København. Han arbeidet parallelt som lærer ved navigasjonsskolen og foreleser ved universitetet frem til navigasjonsskolens nedleggelse i 1737.¹⁰⁰

Ved siden av sine stillinger som lærer og foreleser, hadde Ramus en rekke andre stillinger og oppdrag. Blant annet var han delaktig i rensingen av Sortedamssjøen fra 1725–1727 og medlem av kommisjonen som hadde som oppgave å oppføre nye Christiansborg slott fra 1734–1740. I 1725 fikk han også et oppdrag som involverte Norge, da han på kongelig befaling skulle undersøke driften av Kongsberg sølvverk for å øke sølvverkets profitt.¹⁰¹ Hans praktisk-teoretiske arbeider for styresmakten i Danmark gjorde at han ble utnevnt til kanselliråd i 1720 og justitsråd i 1738. I 1742 ble han kort tid etter dets opprettelse medlem av Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskap.¹⁰²

2.4 Kildegrunnlaget til *Delineatio Norwegiæ Novissima*

Når denne oppgaven bruker begrepet kildegrunnlag handler det om hvilke kartarbeider, geografiske beskrivelser og andre kilder til informasjon en karttegner hadde tilgjengelig og brukte da et kart ble laget. Det kan være problematisk å undersøke et karts kildegrunnlag i den perioden som er aktuell i dette kapittelet, blant annet fordi kart ofte var anonyme og fordi karttegnerne selv sjeldent ga anerkjennelse til de kildene til informasjon som de hadde brukt. *Delineatio Norwegiæ Novissima* er et eksempel på dette. Ut i fra sekundærlitteraturen fremstår Kristian Nissen som den karthistorikeren som i størst grad har forsøkt å nøste opp i hvilke kart Joachim Frederik Ramus brukte til informasjon da han tegnet *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Når Nissen behandler dette spørsmålet virker det som han tenker spesifikt på hvilke kart, kartarbeider og andre kilder Ramus hadde foran seg da han tegnet kartet.

I denne delen av kapitlet vil Nissens forskning på kildegrunnlaget til *Delineatio Norwegiæ Novissima* først bli gjort rede for. Som kapitlet vil vise var Schøning og Jessen uenige om hvorvidt Melchior Ramus' kartarbeid påvirket kartbildet på Jonas og Joachim Frederik

¹⁰⁰ Giessing, *Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere*, 194, 198

¹⁰¹ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

¹⁰² Zeuthen, «Ramus, Joachim Frederik»

Ramus' kart. Ettersom dagens litteratur også later til å fremme et ulikt syn på denne saken vil dette bli undersøkt. Avslutningsvis i denne delen vil kapitlet gå nærmere inn på Nissens funn.

2.4.1 Kristian Nissen om kildegrunlaget til *Delineatio Norwegiæ Novissima*

Leser man et tidlig utgitt kapittel av Nissen fra 1931, refererer han til Jessens bok *Det Kongerige Norge*, og kommer med flere argumenter som støtter Jessens påstand om at Johan Heitmans kartarbeid påvirket *Delineatio Norwegiæ Novissimas* utseende, og da spesielt kysten i Nord-Norge. Nissen sier også at han på dette tidspunkt ikke har undersøkt saken godt nok, og at han dermed ikke vil slå fast at Jessens påstand stemmer.¹⁰³ Nissen undersøker videre Jessens påstand om at den andre store innflytelsen på kartet var et kart av ingeniøroffiser Russensteen.¹⁰⁴ I kapitlet fra 1931 opplyser han om at han ikke har kjennskap til et slikt kart.¹⁰⁵

I artikkelen om Joachim Frederik Ramus i *Norsk Biografisk Leksikon B.11* fra 1953 virker det som om Nissen har fått undersøkt saken nærmere. Her beskriver han at Russensteen trolig ikke tegnet kart, men at Ramus sannsynligvis har bruk kartarbeider etter den nederlandske militæringeniøren Isaac van Geelkerck (d. 1672).¹⁰⁶ Videre hevder han at en mulig grunn til at Jessen mente kartene ble tegnet av Russensteen kunne være at van Geelkercks kartarbeider lå i Russensteens arkiver. Han holder fast ved at Jessens påstand om at kartarbeidet til Heitman hadde påvirket utseende på Joachim Frederik Ramus' kart.¹⁰⁷ Når Nissen omtaler van Geelkercks kartarbeider, refererer han til artikkelen om van Geelkerck av C.S Widerberg i *Norsk biografisk leksikon b. 4* fra 1929. I denne artikkel opplyses det om at van Geelkerck skal ha tegnet det utrykte sammenhengende kartet over Danmark og de sørlige delene av Norge kalt *Daniæ et Norvegiæ Tabula* (Vedlegg 5). Van Geelkerck skal ifølge Widerberg ha kopiert karttegneren Johannes Mejer når det gjaldt avbildningen av Danmark, mens kartbildet over Norge skal være hans eget arbeid.¹⁰⁸

I en senere artikkel av Nissen fra 1964, som i stor grad omhandler Melchior Ramus arbeider, skriver han at oppfatningen om at van Geelkerck tegnet *Daniæ et Norvegiæ Tabula* baserer

¹⁰³ Nissen, «Den Werlauffske gave», 155–157

¹⁰⁴ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 28

¹⁰⁵ Nissen, «Den Werlauffske Gave», 156–157

¹⁰⁶ Harris, «Isaac van Geelkerck»

¹⁰⁷ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

¹⁰⁸ Widerberg, «van Geelkerck, Isaac»

seg på feil oversettelse av den latinske inskripsjonen på kartet. Kort fortalt poengterer Nissen at teksten sier at kartet for Norges del er kopiert etter van Geelkercks kart og for Danmarks del kopiert etter Mejers kart, og at de deretter har blitt føyet sammen til ett kart. Dette betyr altså at inskripsjonen ikke informerer om hvem som tegnet kartet. Misoppfatningen om at van Geelkerck selv tegnet *Daniae et Norvegiae Tabula* skal ifølge Nissen stamme fra katalogiseringen av kart ved Det Kongelige Slott i København i 1673.¹⁰⁹ Basert på hans kjennskap til Melchior Ramus' kartarbeider og håndskrift, slår Nissen fast at *Daniae et Norvegiae Tabula* er tegnet av Melchior Ramus på oppdrag fra Kong Fredrik 3. Han informerer videre om at han har fått bekreftet denne antagelsen av ikke navngitte eksperter fra Riksarkivet i Oslo.¹¹⁰

Bjørn Westerbeek Dahl påpeker i artikkelen *Ophavsmanden til Dania-Norvegia-Kortet i Det Kongelige Biblioteks Kortsamling* fra 1981 viktigheten og riktigheten av Nissens nye, korrekte oversettelse av tittelfeltet på kartet. Han hevder imidlertid også til at Nissens påstand om at kartet er tegnet av Ramus ikke har noe belegg. Hans argumenter for dette er blant annet at kartet ikke har ett håndskrevet ord, kun typetrykte bokstaver og signaturer, noe som undergraver Nissens påstand om å kjenne igjen Ramus' håndskrift. Basert på forskning på stedsnavnene på kartet samt på våpenskjoldet i tittelfeltet argumenterer han godt for at kartet trolig ble til på 1650-tallet, noe som også vanskeliggjør at Melchior Ramus tegnet kartet da han ble født i 1646.¹¹¹ Westerbeek Dahl kommer i sin artikkel frem til at «*Daniae et Norvegiae Tabula*» trolig er tegnet av ingeniøren Gottfried Hoffmann.¹¹² På Det Kongelige Bibliotek i Københavns nettsider kan man se at oppfatningen om at det var Hoffmann som tegnet kartet fortsatt står i dag, selv om det bemerkes at det er en viss usikkerhet knyttet til dette. Her opplyses det at kartet trolig ble tegnet mellom 1658–1660.¹¹³ Kritikken av Nissens påstand om at Melchior Ramus tegnet dette kartet later til å være berettiget.

Nissen presiserer ikke hvilke kart som ledet han til konklusjonen om at Joachim Frederik Ramus benyttet seg av van Geelkercks arbeider i sin karttegningsprosess. Det er imidlertid svært trolig at det er *Daniae et Norvegiae Tabula* som har ført Nissen til denne konklusjonen da det kun er spesialkart over mindre geografiske områder, eksempelvis kart over Bohus

¹⁰⁹ Nissen, «Bidrag til Norges karthistorie V – Nytt av og om Melchior Ramus», 253–259

¹¹⁰ Nissen, «Bidrag til Norges karthistorie V – Nytt av og om Melchior Ramus», 253

¹¹¹ Dahl, «Ophavsmanden til Dania-Norvegia-Kortet», 32–35

¹¹² Dahl, «Ophavsmanden til Dania-Norvegia-Kortet», 41

¹¹³ Det kongelige bibliotek i København, «Ad ... Christianum, Principem hereditarium ... Daniae et Norvegiae Tabula ... Regis Friderici – Detaljer»

festning samt bykart, som er bevart av van Geelkercks arbeider.¹¹⁴ Jessen beskriver at kartet etter Russensteen som Jonas Ramus hadde en kopi av, og som Nissen argumenterer for var et kart etter van Geelkerck, strekker seg fra grensen på kong Frederik III. tid mellom Norge og Sverige i øst til Nordsjøen i vest, samt fra Båhuslen og Gøteborg i sør til Helgeland i nord.¹¹⁵ Ettersom Danmark ikke blir nevnt i denne beskrivelsen er det trolig at Jonas Ramus kun hadde en kopi av van Geelkercks kart over Sør-Norge, altså ikke en kopi av samtegningen *Daniae et Norvegiae Tabula*. Van Geelkercks originale kart over Sør-Norge er trolig tapt i dag.

Nissen skrev ingen flere artikler som omhandlet kildegrunlaget til *Delineatio Norwegiae Novissima* etter hans bidrag i *Norsk Biografisk Leksikon B.11* fra 1953. Det virker dermed som hans endelige konklusjon var at det var Heitman kystkart og van Geelkercks kartarbeider som var de primære innflytelsene på kartet.

2.4.2 Melchior Ramus' kartarbeider

I en artikkel i Aftenposten fra 1931 informerer Kristian Nissen om at Gerhard Schønning, som for øvrig også mente at Jonas Ramus' bok «Norriges Beskrivelse» trolig var en levning etter Melchior Ramus, hevdet at *Delineatio Norwegiae Novissima* bygde på Melchior Ramus' arbeider. Nissen avfeier dette i samme artikkel, og fremmer tanken om at kartet bygde på Heitman.¹¹⁶ I artikkelen nevnes ikke van Geelkerck, noe som kan skyldes at Nissen skrev artikkelen tidlig i sin karriere som karthistoriker. I boken *Med kart skal landet bygges* fra 2016 skriver Harsson og Aanrud om *Delineatio Norwegiae Novissima* og dets opprinnelse: «Da Melchior døde, fortsatte sønnen hans, Joachim Frederik Ramus, med kartarbeidene, og således er det Joachim som har fått æren av å fullføre norgeskartet til Melchior.»¹¹⁷ Det later altså til at de støtter Schønning's tanker om at hovedarbeidet med kartet ble utført av Melchior Ramus, noe som strider mot Nissens konklusjon. Ettersom det er uenigheter i litteraturen bør dette undersøkes videre.

Melchior Ramus originale kart over hele Norges rike er ikke bevart i dag. Av hans originalarbeid finnes det skissebøker over Nord-Norge, Vestlandet og Sørlandet samt et kart kalt *Præfectura Nidrosiensis vulgo Trundheims Ampt* som avbilder Trondheims amt og deler

¹¹⁴ Dahl, «Ophavsmanden til Dania-Norvegia-Kortet», 32

¹¹⁵ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 28

¹¹⁶ Nissen, «Norsk kartografi i svunne tider»

¹¹⁷ Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 18

av Nordmøre og Romsdalen (Vedlegg 6).¹¹⁸ Det finnes imidlertid flere kopiarbeider som trolig viser det samme kartbildet som Melchior Ramus' kart. To av dem ble utført av studenter av Christian Jochum Pontoppidan (1739–1807) i 1774, og befinner seg i Rigsarkivet i København. Hoem uttaler at det er alminnelig antatt at dette er kopier av Melchior Ramus' norgeskart.¹¹⁹ En annen kopi kalt *Regni Norvegiæ Delineatio* er signert av en ukjent Feuchter og befinner seg i dag i Kartverkets arkiver (Vedlegg 7).¹²⁰ Dette skal ifølge Nissen være av samme størrelse og innhold som kopiene fra 1774. Han mener videre at de mange skrivefeilene i stedsnavnene viser at dette er et kopiarbeid selv om signaturen gir inntrykk av det motsatte.¹²¹

Ginsberg presenterer i *Maps and Mapping of Norway 1602–1855* et kart som også heter *Regni Norvegiæ Delineatio*, altså det samme som «Feuchterkartet». Da kartet ble solgt på auksjon i nyere tid, ble det beskrevet at det var basert på Christian Jochum Pontoppidans undersøkelser.¹²² Sammenligner man dette kartet med kartet som bærer Feuchters signatur, ser man at disse kartene gir et nært identisk kartbilde. Begge kartene avbilder nøyaktig de samme områdene av Skandinavia, riksgrensen mellom Norge og Sverige er nær identisk, noe fremstillingen av Norges kyst også er. Kartet i Ginsbergs bok er dog delt i to.

«Feuchterkartet» viser imidlertid et større område av sjøene vest for Norges fastland, og har to kompassroser i sjøen nord og sør for Norge som er fraværende på kartet i Ginsbergs bok. I tillegg har «Feuchterkartet» et rektangulært blankt område i midt-Sverige som gjør at kartet gir inntrykk av å være uferdig. På det samme området har kartet i Ginsbergs bok en stor dekorasjon som gjør at det gir inntrykk av å være mer komplett. Likhetene mellom de to kartene gjør at det kartet vist i Ginsbergs bok, som har den vage dateringen «1780?», også trolig er en kopi av Melchior Ramus' norgeskart. Av kopiene av Melchior Ramus' norgeskart er det «Feuchterkartet» som vil bli brukt til sammenligning med *Delineatio Norvegiæ Novissima* i denne oppgaven.

Det er trolig at tanken om at disse fire kartene er kopier av Melchior Ramus norgeskart baserer seg på likheten disse kartene har til det eneste kjente originalkartet av Melchior Ramus som eksisterer i dag, *Præfectura Nidrosiensis vulgo Trundheimis Ampt* fra 1692

¹¹⁸ Hoem, *Norge på gamle kart*, 97

¹¹⁹ Hoem, *Norge på gamle kart*, 109

¹²⁰ Denne kopien vil heretter bli omtalt som «Feuchterkartet».

¹²¹ Nissen, «Ramus, Melchior»

¹²² Ginsberg, *Maps and mapping of Norway 1602–1855*, 126–127

(Vedlegg 6). Sammenligner man de områdene av Norge dette kartet viser, Trøndelag, Nordmøre og Romsdalen, med de samme områdene på «Feutcherkartet», ser man at de er svært like, noe som eksempelvis kan ses på tegningen av Trondheimsfjorden og øyene utenfor kysten (Fig 2.1 og Fig 2.2).¹²³ Avbildningen av de samme områdene på *Delineatio Norwegiae Novissima* har klart større ulikheter til Melchior Ramus' kart fra 1692 enn det «Feutcherkartet» har, noe som er spesielt tydelig på avbildningen av øyene utenfor Trondheimsfjorden (fig. 2.3).

Figur 2.1: Utklipp fra «Præfectura Nidrosiensis vulgo Trundheims Ampt» (Vedlegg 6)

Figur 2.2: Utklipp fra «Feutcherkartet» som skal være en kopi av Melchior Ramus' norgeskart (Vedlegg 7)

Figur 2.3: Utklipp *Delineatio Norwegiae Novissima* (Vedlegg 1)

¹²³ Alle figurer i denne oppgaven er utsnitt fra vedleggene.

Ser man også på selve konturen av Sør-Norges kyst på «*Delineatio Norwegiæ Novissima*» (Vedlegg 1), ser man at riket i denne avbildningen har en helt annen form enn på Feutcherkartet (Vedlegg 7). På det sistnevnte kartet er kysten fra Stadt til Norges sørspiss avbildet nesten loddrett på samme lengdegrad, noe som ikke er tilfellet på *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Til tross for at avbildningen av Nord-Norge er noe skisseaktig på *Delineatio Norwegiæ Novissima*, spesielt nord for Lofoten, ser man tydelig at kartene har en ulik utforming på både øyer, fjorder og kystens generelle form. Basert på de store ulikhetene mellom kartene er det vanskelig å argumentere for at *Delineatio Norwegiæ Novissima* og kopiene av Melchior Ramus' norgeskart har likheter seg imellom som andre samtidige kart ikke også har.

Ettersom lite av Melchior Ramus' originale arbeid er bevart i dag er det vanskelig å bekrefte eller avkrefte hvorvidt og eventuelt i hvilken grad Jonas og Joachim Frederik Ramus brukte noe av hans kartarbeid under konstruksjonen av kartbildet som vises på *Delineatio Norwegiæ Novissima*. På bakgrunn av det som svært trolig er kopier av hans norgeskart som ble overlevert til den danske kongen i 1692, er det lite som tyder på at dette kartet ble brukt aktivt av hans bror og nevø. Dette støtter Kristian Nissen meninger om kildegrunlaget til *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Nissen, som både undersøkte kopiene samt de ulike skissebøkene, virker som nevnt ikke å ha vært i tvil om at *Delineatio Norwegiæ Novissima* ikke var en fortsettelse av Melchior Ramus' arbeid.¹²⁴

2.4.3 Johan Heitman og Isaac van Geelkerck

Sekundærlitteraturen som har blitt benyttet hittil i kapittelet virker å peke på Isaac van Geelkercks kartarbeid og Johan Heitmans sjøkart som en viktig del av kildegrunlaget til *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Som nevnt opplyser Jonas Ramus om at «Halogiakartet» mellom side 142–143 i 2.utgaven av hans *Ulysses & Outinus unus & idem* fra 1713 er etter Heitmans kartbilde (Vedlegg 4). Dette kartet strekker seg fra øya som i dag kalles Dønna i sør til den sørlige delen av Senja i nord. *Delineatio Norwegiæ Novissima* er nesten identisk med dette kartet i denne delen av Nord-Norge, selv om det førstnevnte kartet riktignok har færre stedsnavn skrevet inn. Det som i dag skrives Røst og Træna har ulik stavemåte, men de resterende stedsnavnene virker å være stavet likt. Ettersom Jonas Ramus selv viser til

¹²⁴ Nissen, «Melchior Ramus, en av den nasjonale norske kartografis grunnleggere», 187

Heitman som kilde på «Halogiakartet», er det sikkert at Heitmans arbeider også var den primære innflytelsen for denne delen av *Delineatio Norwegiæ Novissima*.

Det finnes ingen originalkart med Heitmans signatur, men som nevnt i del 2.2 utkom det to kart i Amsterdam i 1716 (Vedlegg 8) og 1725/1726 (Vedlegg 9) som trolig ble tegnet av han. Begge kartene, der det ene avbilder Oslofjorden og det andre avbilder Nordsjøen, kan sees i Hoems bok *Norge på gamle kart*.¹²⁵ Felles for begge kartene er at de utelukkende viser Norges kyst samt navngir steder langs kysten. På Nordsjøkartet fra 1725, som også avbilder hele Sør-Norge, er det tydelig at fjordene kun unntaksvis blir tegnet inn i landet. Det som er interessant er at dette kartet har en relativt rund form på kysten av Sør-Norge, noe *Delineatio Norwegiæ Novissima* også har. Dette står i kontrast til eksempelvis kopiene av Melchior Ramus' norgeskart samt de utenlandske kartene som baserte sin avbildning på *Scaveniuskartet*, som nevnt i kapittelets innledning. Allikevel er formen på Sør-Norge på de to kartene langt fra like, noe som trolig betyr at Joachim Frederik Ramus hvert fall ikke utelukkende kan ha benyttet seg av denne avbildningen av Sør-Norge. Det er imidlertid et bevis på at det også fantes andre kart som avbildet den norske kysten som rund i tiden da *Delineatio Norwegiæ Novissima* ble til.

Når det kommer til kartet over Oslofjorden som ble utgitt i 1716 (fig. 2.4) er det lite som tyder på at denne avbildningen var enekilden til informasjon over det tilsvarende området på *Delineatio Norwegiæ Novissima* (fig. 2.5). Det er spesielt tydelig at Drammensfjorden har forskjellig utforming på de to kartene, og Heitmans Oslofjordkart har sett opp mot dagens kart en mer presis avbildning av området. Det bør understrekes at dette kartet hadde som hovedmål å avbilde Oslofjorden, mens *Delineatio Norwegiæ Novissima* er et kart over Norge som helhet. At det sistnevnte kartet har en mindre detaljert avbildning av området, kan også skyldes at målestokken på dette kartet er langt mindre.

For å oppsummere Heitmans innflytelse på *Delineatio Norwegiæ Novissima* virker det helt sikkert at hans kartarbeid påvirket den delen av kartet som «Halogiakartet» fra 1713 viser. Hvorvidt hans andre originalkart var en kilde til informasjon for *Delineatio Norwegiæ Novissima* er det problematisk å fastslå. Basert på de to kystkartene som trolig ble tegnet av Heitman, er det lite som tyder på at disse var en enekilde til informasjon for den avbildningen av Sør-Norges kyst som vises på *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Ettersom man ikke har

¹²⁵ Hoem, *Norge på gamle kart*, 74–77

Heitmans originalkart, kan man imidlertid ikke avkrefte at hans arbeid også ble benyttet til informasjon over disse områdene.

Fig. 2.4: Utklipp av Oslofjordkartet som trolig er tegnet av Heitman (Vedlegg 8)
Hentet fra Hoem, *Norge på gamle kart*, 74

Fig 2.5: Utklipp av Oslofjorden fra *Delineatio Norwegiae Novissima* (Vedlegg 1)

Kristian Nissen hevder som nevnt at Isaac van Geelkercks kartarbeid påvirket utseende på *Delineatio Norwegiae Novissima*. Ettersom inskripsjonen i tittelfeltet på kartet *Daniae et Norwegiae Tabula* sier at kartet for Norges vedkommende er kopiert etter van Geelkercks kartarbeid, er det dette kartet som vil bli brukt i sammenligningen med *Delineatio Norwegiae Novissima*.

I *Det Kongerige Norge* beskriver Jessen:

Et andet Landkart var udi Kong Friderich III. Tid af den bekiendte Ingenieur Russensteen forfattet, som forestillede den største og fornemste Part af Norge i Længden, fra Bahus og Gottenborg hen imod Norden alt indtil Helgeland, hvor Nordlandene begynder: og i Breden fra Sverriges gamle Grændser paa den østre Side, og hen ud til havet, som kaldes Nordsøen, paa den vestre Side. Disse to Tegninger, nemlig Heitmans over Søekusterne, og Russensteens over Oplandene, havde den lærde

og flitige Mag. Jonas Ramus, Sognepræst til Norderhougs Menighed i Christiania Stift, faaet Kopier af.¹²⁶

Problemet med denne teksten er at det er noe vanskelig å forstå hva Jessen mener når han omtaler kartet fra Frederik IIIs tid som «over Opplandene». Opplandene er en eldre betegnelse på de store jordbruks- og skogsområdene nord for Oslo. Akkurat hvilke områder som ble inkludert i denne fellesbetegnelsen kunne variere.¹²⁷ Jonas Ramus har eksempelvis en ganske bred definisjon av «Opplandene», og later til å mene at «Opplandene» og «Christiania Stift» er betegnelser på samme geografiske område.¹²⁸ Ut ifra konteksten i sitatet er det mulig at Jessen omtaler hele kartet fra Kong Frederik IIIs tid, altså van Geelkercks kart, som en tegning over «Opplandene». Det er imidlertid også en mulighet for at han mener at kartet fra Frederik IIIs tid originalt dekte hele Norge sør for Helgeland, og at Jonas Ramus hadde fått en kopi over den delen av kartet som avbildet «Opplandene». Kristian Nissen later til å mene at det er den sistnevnte tolkningen som er korrekt.¹²⁹

Når man sammenligner *Daniæ et Norvegiæ Tabula* (Vedlegg 5) med *Delineatio Norvegiæ Novissima* (Vedlegg 1), ser man at flere av områdene som tradisjonelt har blitt omfattet av fellesbetegnelsen «Opplandene» har likhetstrekk. Dette kan eksempelvis sees i områdene rundt Oslofjorden og ved Ringerike. Spesielt interessant er det at innsjøen Sperillen renner ut i Tyrifjorden, som igjen renner ut i Drammensfjorden, på begge kartene. På utenlandske kart helt frem til midten av 1700-tallet rant ofte Sperillen ut ved Moss (fig. 2.6 og fig 2.7).¹³⁰

I Oslofjorden er Nesodden vinklet noe forskjellig, da den på *Delineatio Norvegiæ Novissima* er vinklet fra Nord-Vest til Sør-Øst, mens den på *Daniæ et Norvegiæ Tabula* ligger mer fra Nord-Øst til Sør-Vest (fig. 2.6 og fig 2.7). Dette er trolig en følge av at Norge som helhet, basert på kompassrosen på kartet, virker å helle for langt øst på *Daniæ et Norvegiæ Tabula*. På Vestlandet ser man enkelte likheter når det kommer til områdene rundt Boknafjorden, Hardangerfjorden og Bjørnafjorden. Her er formen på flere av de mindre og større fjordarmene relativt like (fig. 2.8 og fig. 2.9). Til tross for at de ikke er identiske, fremstår flere områder på de to kartene som såpass like at det er plausibelt at van Geelkercks originale

¹²⁶ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 28

¹²⁷ Thorsnæs, «Opplandene»

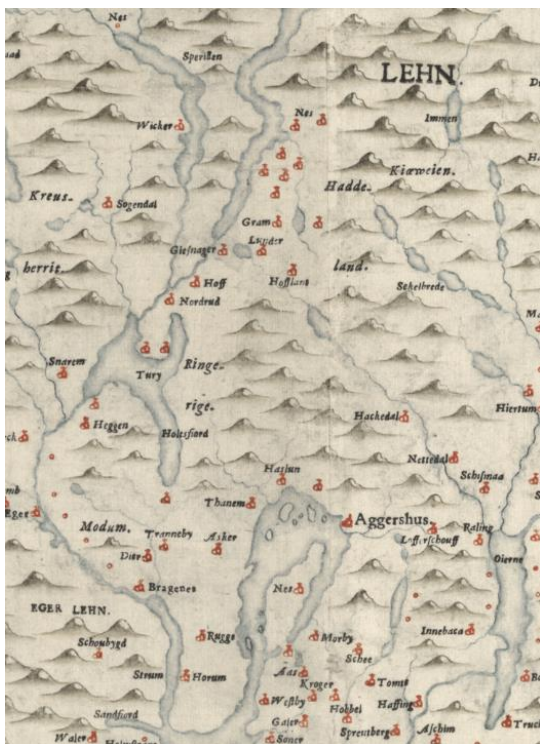
¹²⁸ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 23

¹²⁹ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

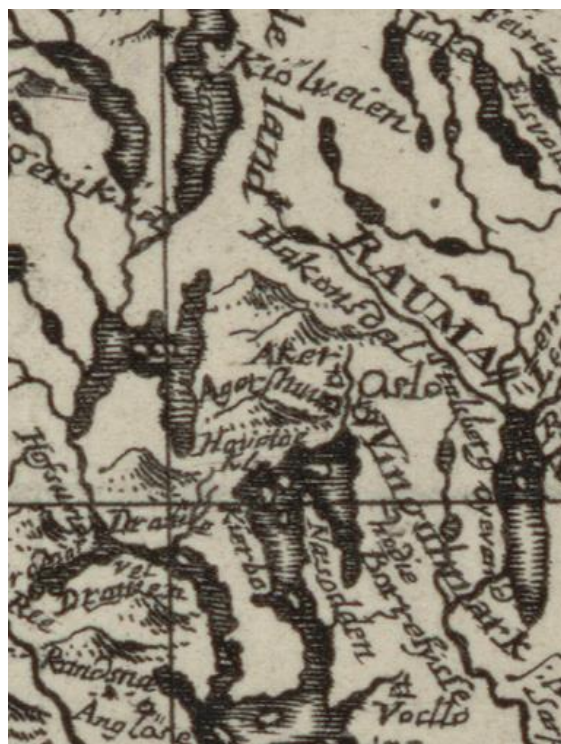
¹³⁰ Hoem, *Norge på gamle kart*, 55

kart ble brukt som en kilde til geografisk informasjon av Joachim Frederik Ramus ved tegningen av de nevnte områdene.

Et interessant aspekt ved sammenligningen av de to kartene er at de er svært ulike der de er ulike. Selve formen av Norges kyst sett som helhet har eksempelvis helt ulik utforming. På *Daniæ et Norvegiæ Tabula* ser man at Lindesnes ligger en god del lenger vest for Østlandet enn på *Delineatio Norvegiæ Novissima*. Videre er selve Vestlandskysten i mye større grad tegnet loddrett på førstnevnte kart. Nord for Sognefjorden går også kysten på *Daniæ et Norvegiæ Tabula* skarpt østover, noe som eksempelvis fører til at Otrøya i dagens Møre og Romsdal fylke ligger på nesten samme lengdegrad som Skien. Det bør riktignok bemerkes at store deler av det som på kartet kalles «Sundmurs-Fogdery» er blankt, noe som tyder på manglende kunnskap om disse områdene. Fra Bergen og nordover, med unntak av deler av Trondheimsfjorden, har kartene få likhetstrekk. Det samme gjelder også kystområdene på Sørlandet. Heller ikke i innlandsområdene ved de nevnte kystområdene virker å ha store likhetstrekk.

Figur 2.6: Utklipp av området rundt Oslofjorden samt Ringerike fra *Daniæ et Norvegiæ Tabula* (Vedlegg 5).

Figur 2.7: Utklipp av området rundt Oslofjorden samt Ringerike fra *Delineatio Norvegiæ Novissima* (Vedlegg 1).

Figur 2.8: Utklipp av Boknafjorden og Hardangerfjorden fra «Daniae et Norvegiae Tabula» (Vedlegg 5)

Figur 2.9: Utklipp av Boknafjorden og Hardangerfjorden fra *Delineatio Norvegiae Novissima* (Vedlegg 1)

At van Geelkercks og Heitmans kartarbeider trolig kun ble benyttet som kilde til informasjon over enkelte geografiske områder er ikke overraskende da Jessen beskriver at Jonas Ramus, i tillegg til Heitman og van Geelkercks kart, hadde en mengde både nye og gamle kart over Norge som ble benyttet da han skrev *Norriges Beskrivelse*.¹³¹ Det er sannsynlig at Joachim Frederik Ramus benyttet omtrent det samme kildematerialet da han tegnet kartene til boken. På bakgrunn av undersøkelsen av det som trolig er Heitmans sjøkart, van Geelkercks avbildning av Sør-Norge som vises på *Daniae et Norvegiae Tabula*, og Jessens opplysninger om kartets tilblivelse, utgjør dermed Sørlandskysten, kystområdene fra Sognefjorden til Trondheimsfjorden, fjellområdene i Sør-Norge og områdene nord for Senja de områdene på *Delineatio Norvegiae Novissima* hvor det er størst usikkerhet om hvilke kilder til informasjon som ble brukt.

Noe som er åpenbart etter undersøkelsen av både Heitman og van Geelkercks kartarbeider, er at man vet svært lite om det geografiske kildegrunnlaget til *Delineatio Norvegiae Novissima*. Basert på det som har blitt presentert i denne delen av kapittelet er det kun kildegrunnlaget til

¹³¹ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 28

det området som vises på «Halogiakartet» som med stor sikkerhet kan tilskrives Heitmans kartarbeider. Basert på sammenligningen mellom *Daniæ et Norvegiæ Tabula* og *Delineatio Norvegiæ Novissima* kan man si at det er plausibelt at van Geelkercks arbeider var en del av Joachim Frederik Ramus' kildegrunnlag. Det bør imidlertid påpekes at selv de områdene på kartene som har likheter ikke er identiske, som igjen betyr at Ramus trolig ikke kopierte van Geelkercks kart. Denne påstanden forutsetter imidlertid at avbildningen av Norge på *Daniæ et Norvegiæ Tabula* og van Geelkercks originalkart var nær identiske, noe som ikke kan fastslås med full sikkerhet da van Geelkercks originalkart i dag er tapt.

2.5 *Norriges Beskrivelse og Delineatio Norvegiæ Novissima*

Jessen informerer som nevnt om at *Delineatio Norvegiæ Novissima* er en forminket kopi av et større Norgeskart som ble laget av Joachim Frederik Ramus til Jonas Ramus' bok *Norriges Beskrivelse*. Jonas Ramus skal ha ment at tilhørende geografiske kart ville gjøre denne boken mer fullkommen.¹³² På bakgrunn av de nevnte opplysningene om kartets tilblivelse, virker det logisk å starte med å undersøke denne boken av Jonas Ramus når man forsøker å nøste opp i hva slags funksjon kartene var ment til å ha i samtiden. For at dette skal være en gyldig løsning må man imidlertid finne større likhetstrekk mellom boken og kartet. Hvis oppdraget om å lage kartet ble gitt av forfatteren av boken for å gjøre boken mer fullkommen, er det trolig at mye av informasjonen som kartet gir, i stor grad bør samsvare med innholdet i boken.

I kapittelet *Om Norrignes Riges Strekning og Grendser* gir Jonas Ramus beskrivelser av større avstander mellom ulike punkter i Norge i tyske mil.¹³³ Etersom målestokken på *Delineatio Norvegiæ Novissima* er oppgitt i både norske og tyske mil er det overkommelig å se hvorvidt den geografiske informasjonen fra boken og kartet samsvarer. Innledningsvis opplyser Jonas Ramus om at det er 45 tyske mil mellom sørspissen av Båhuslen og Lindesnes langs den 58. breddegrad. Fra Nordkapp på 71,5. breddegrad til Lindesnes på den 58. breddegrad skal det være 202,5 tyske mil. Han skriver deretter at man kan måle Norges strekning på en annen måte, og beretter deretter om avstandene mellom ulike punkter langs Norges kyst. Det skal også være 45 tyske mil mellom Vika og Lindesnes. Fra Lindesnes til Karmøysund er det 25 tyske mil, og fra Karmsund til Stadt er det 45 tyske mil. Deretter beskriver han at det er 200

¹³² Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 28

¹³³ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 6–9

tyske mil fra Stadt til Nordkapp. Fra Nordkapp til en holme kalt «Tyngis-Tuven» ved den russiske grensen, som ligger i nærheten av Vardø, er det 30 tyske mil.¹³⁴

Det er problematisk å måle avstanden mellom Lindesnes og Vika på *Delineatio Norwegiæ Novissima* når det i boken ikke kommer frem hvilket nøyaktig punkt i det relativt store geografiske området Vika Jonas Ramus refererer til. Han spesifiserer heller ikke om avstandene i er gangavstand, avstand ved å følge kysten eller luftavstand. Ettersom de geografiske punktene Jonas Ramus refererer til alle er langs kysten, er det trolig avstanden mellom to punkter ved seiling langs kysten som ligger til grunn for hans bedømmelse av avstand.¹³⁵

Måler man luftavstanden mellom Lindesnes og Nordkapp på *Delineatio Norwegiæ Novissima* blir avstanden rundt 210 tyske mil, altså noe lenger enn det er beskrevet av Jonas Ramus. Ettersom det er lik avstand mellom hver breddegrad på kartet, 15 tyske eller 10 norske mil, blir imidlertid den loddrette avstanden mellom fra den 58. breddegrad til den 71,5. breddegrad nøyaktig 202,5 tyske mil. Det kan være dette regnestykket som ligger til grunn for bedømmelsen av denne avstanden i Jonas Ramus' bok. Avstanden på 200 tyske mil fra Stadt til Nordkapp virker ikke å være i samsvar med kartet om man måler kysten langs fastlandet slik det er vist på kartet. Måler man kysten langs fastlandet uten å seile rundt Lofoten er avstanden kortere, og måler man først kysten inntil Ofotfjorden, deretter rundt Lofoten og opp til Nordkapp blir den for lang.

Til tross for at Sveriges østkyst ved 58.breddegrad på kartet er dekket av tegningen av målestokken, virker avstanden langs den 58. breddegrad mellom Lindesnes og Sveriges østkyst å være rundt 45 tyske mil. Når det kommer til avstanden mellom Lindesnes og Vika er det rundt 45 tyske mil både mellom Oslo og Lindesnes og mellom Lindesnes og området der navnet «Vikia» er skrevet på kartet hvis man følger kysten. Følger man vestlandskysten 25 tyske mil fra Lindesnes, kommer man nær den sørøstlige delen av Karmøy. Navnet Karmsund, som Jonas Ramus refererer til, er imidlertid tegnet inn ved Karmøys nordspiss litt over 5 tyske mil fra punktet ved den sørøstlige delen av øya. Ettersom Karmsund kan referere til hele sundet som skiller Karmøy fra fastlandet, gjør ikke dette nødvendigvis kartet ulik fra informasjonen i *Norriges Beskrivelse*.¹³⁶ Fra punktet nær Karmøys sørøstlige kyst til Stadt er

¹³⁴ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 6–7

¹³⁵ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 6–7

¹³⁶ Thorsnæs, «Karmsundet»

det rundt 45 tyske mil, og fra Nordkapp til området rundt Vardø er rundt 30 tyske mil. Ved bruk av målestokken som er tegnet inn på *Delineatio Norwegiæ Novissima* ser man altså at de fleste avstandene som blir omtalt i *Norriges Beskrivelse* stemmer godt overens med kartet, som igjen styrker Jessens påstand om at kartet ble laget i forbindelse med boken.

Av det Jonas Ramus beskriver i kapittelet *Om Norriges indvortes Beskaffenhed, Skikkelse og Deelelse*, er det beskrivelsen av Norges fjell og dalfører, samt avstander over fjellene, som kan gjenkjennes på *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Innledningsvis påpeker han at Norge kan deles inn i de to delene «Søndenfields» og «Nordenfields», og at det er naturen som står bak denne delingen. Områdene nord for Dovrefjell og vest for Langfjellene er «Nordenfields», mens «Oplandene» samt en østre del av Christiansands Stift er «Søndenfields». Langfjellene og Dovrefjell er da det som skiller «Søekanten» fra «Oplandene». Ettersom Jonas Ramus beskriver at Langfjellene går helt sør mot Lindesnes, må betegnelsen «Søekanten» omfatte kystområdene i vest fra Romsdal ned til Lindesnes¹³⁷ Om betegnelsen også inkluderer Nord-Norge, slik som betegnelsen «Nordenfields» gjør, kommer dog ikke frem. I beskrivelsen av Dovrefjell viser Jonas Ramus til at det strekker seg rundt 16 mil fra Østerdalen i øst til sjøen ved Romsdalen i vest, og at det er rundt 9 mil fra Tofte i Gudbrandsdalen i sør til Oppdal nord for fjellet. Dalen mellom Dovrefjell og Langfjellene skal være den eneste passasjen mellom «Oplandene» og «Søekanten» som ikke innebærer å bevege seg over fjell. Langfjellene skal strekke seg rundt 70 mil fra Romsdalen og Gudbrandsdalen til området rundt Lindesnes.¹³⁸

På *Delineatio Norwegiæ Novissima* virker dalføret mellom Romsdalen og Gudbrandsdalen å være det eneste geografiske området mellom øst og vest som ikke er dekket av fjell, noe som er i tråd med Jonas Ramus' beskrivelser (fig. 2.10). Ettersom både Tofte og Oppdal er markert med punkt på kartet, kan man bruke målestokken for å se om kartet er i tråd med Jonas Ramus utsagn (fig. 2.10) Ved hjelp av denne målingen ser man at avstanden på kartet er et sted mellom 9 og 10 tyske mil. Fra sjøen innerst i Tingvollfjorden til avbildningen av Dovrefjellet sin slutt på den østre siden virker det å være rundt 20 tyske mil. Her er det imidlertid vanskelig å definere et spesifikt punkt på den vestre siden man skal måle fra, og måler man kun avbildningen av fjell er avstanden på rundt 15 tyske mil fra øst til vest.

¹³⁷ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 22–23

¹³⁸ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 23–24

Figur 2.10: Utklipp som viser passasjen mellom Romsdalen og Gudbrandsdalen samt Dovrefjell med de to målingspunktene «Opdal» og «Tofteim» fra *Delineatio Norwegiæ Novissima* (Vedlegg 1)

Jonas Ramus informerer ikke om et spesifikt punkt ved Romsdalen og Gudbrandsdalen som man kan måle etter når man skal undersøke lengden på avbildningen av Langfjellene på kart. Etersom avbildningen av dalføret der Romsdalen og Gudbrandsdalen møtes på kartet ligger relativt vannrett, kan det på tross av dette anslås at Langfjellene strekker seg et sted mellom 60 og 65 tyske mil sørover på *Delineatio Norwegiæ Novissima*, altså noe kortere enn det Jonas Ramus beskriver. Ut ifra disse målingene ved bruk av målestokken på kartet virker det som om fjellenes plassering på *Delineatio Norwegiæ Novissima* samsvarer i stor grad med omtalen av fjell i *Norriges Beskrivelse*.

Når det kommer til stedsnavn blir det vanskelig å forlange at alle stedsnavnene som nevnes i boken bør finnes på et kart av nasjonal skala, spesielt med tanke på at Jonas Ramus benytter til sammen 212 sider av boken på å beskrive de ulike stiftene i detalj.¹³⁹ Hvorfor kartet har det Kristian Nissen beskriver som oldnorske navn vil bli videre undersøkt i 2.6.2. Det bør også nevnes at rettskrivning ikke ble satt i system i Danmark-Norge før mot slutten av 1700-tallet, som igjen fører til at det ville ha vært urimelig å kreve at navnene på kartet og navnene i boken skulle være helt identiske da de trolig ikke er utført av samme person.¹⁴⁰

¹³⁹ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 27–239

¹⁴⁰ Gundersen, «Rettskrivning»

Sett under ett virker sammenligningen mellom de geografiske beskrivelsene av Norges rike i *Norriges Beskrivelse* og avbildningen av Norges rike på *Delineatio Norwegiæ Novissima* å samsvare på nesten alle områder. Dette styrker Jessens utsagn om at kartet er en kopi av et Norgeskart som ble laget for å gjøre *Norriges Beskrivelse* mer fullkommen da *Delineatio Norwegiæ Novissima* virker å på mange måter gi et visuelt bilde av mye av informasjonen i *Norriges Beskrivelse*.

2.6 *Delineatio Norwegiæ Novissimas* funksjon og mening i samtiden

Undersøkelsene i forrige avsnitt viser at *Delineatio Norwegiæ Novissima* i stor grad speiler informasjonen i *Norriges Beskrivelse*. Det bør imidlertid påpekes at kartet som *Delineatio Norwegiæ Novissima* er en kopi av, ifølge Jessens beskrivelser, ikke var det eneste kartet Joachim Frederik Ramus lagde til boken, og trolig var det kartene over de ulike stiftene som i størst grad skulle speile innholdet i de kapitlene som tar for seg stiftene hver for seg. På bakgrunn av det kildematerialet som er tilgjengelig, virker det uansett som om boken *Norriges Beskrivelse* er den kilden som best besvarer spørsmål om kartets bruk i sin samtid. Kapitlet vil nå besvare de tre spørsmålene: Hvorfor ble *Delineatio Norwegiæ Novissima* laget, hvorfor ser det ut som det gjør og hva slags kart var det i sin samtid?

2.6.1 Hvorfor ble «*Delineatio Norwegiæ Novissima* laget?

Til det førstnevnte spørsmål informerer Jessen om at Jonas Ramus mente at tilhørende geografiske kart ville gjøre boken *Norriges Beskrivelse* mer fullkommen. Ramus skal ha ment at de eksisterende kartene over Norge ikke var tilstrekkelige, og satte dermed i gang prosessen med å få laget nye kart til sin bok. Det var hans fostersønn Joachim Frederik Ramus som fikk dette oppdraget. Skal man undersøke hvorfor det originale håndtegnede norgeskartet, som *Delineatio Norwegiæ Novissima* er en trykt kopi av, ble laget, bør det dermed settes i sammenheng med hva slags bok *Norriges Beskrivelse* er og hvilke grunner Jonas Ramus kunne ha hatt for å mene at tilhørende geografiske kart ville forbedre boken.

I motsetning til hans beskrivelser i *Norriges Kongers Historie*, beretter ikke Jonas Ramus om hvorfor han skrev boken i forordet til *Norriges Beskrivelse*. Han benytter imidlertid forordet til å beskrive bokens innhold. Her viser han til at historien består av to deler, tid og sted. Tiden er historiens liv og ånd, mens stedet er historiens legeme og kropp, og noe også alle landskaper består av. Mennesker er et steds liv og ånd, mens det geografiske området er

kroppen og legemet. Videre beskriver han at et landskap ikke får liv og ånd før mennesker bosetter seg der, som igjen må bety at et områdes historie starter ved menneskelig bosetting. Avslutningsvis påpeker han at det er «Norriges Riges Historier, Chrøniker og Tids-Register» som forteller om Norges liv og ånd, altså om menneskene der, mens denne boken skal forklare Norges kropp og legeme, altså en beskrivelse av det geografiske området.¹⁴¹ Ut ifra innholdet i boken ser man at dette også innebærer en beskrivelse av Norges klima, de ulike næringene i landet, samt dyr, fugler, fisker og urter som finnes i Norge.¹⁴²

Noe som er svært interessant med denne delen av boken, er at den gjør rede for det nære forholdet mellom historie og flere av dagens moderne vitenskapelige disipliner i Jonas Ramus' tankegang. Eksempelvis fremstår det som at man ikke fullkomment kan forklare et steds historie, eksempelvis Norges rike, uten å ha en forståelse for geografien i området. Jonas Ramus benytter også historiske kilder når han skal beskrive området. Et eksempel er at han vier plass til en historisk fortelling om trekongemøtet mellom Kong Erik av Danmark, Kong Inge av Sverige og Kong Magnus Berrføtt av Norge når han skal berette om Norges grense til Sverige.¹⁴³

I Melchior Ramus' brev til kongen ser man for øvrig en lignende kobling mellom de moderne disiplinene historie og geografi, der han i tillegg til kartene skulle lage historiske og kronologiske tavler om alle riker og fyrstedømmers historie fra Kristi tid. En annen lignende forståelse av historiefaget ser man hos den danske historikeren Johannes Isacius Pontanus, forfatteren av verket *Rerum Danicarum historia* som utkom i 1631. I dette verket er det en egen del som blant annet beskriver Danmarks topografi, landets opprinnelse og handel. Disse temaene blir også berørt i den kronologiske beskrivelsen av Danmarks historie.¹⁴⁴

I approbasjonen til *Norriges Beskrivelse* skriver Árni Magnússon (1663–1730) at boken «...er nøttig for alle dem som ret ville vide Norges Beskaffenhed, og til gavns læse den Norske Historie...».¹⁴⁵ Til tross for at Jonas Ramus altså sier at det er «Norriges Riges Historier, Chrøniker og Tids-Register» som best tar for seg nordmennesenes historie, virker Magnússon å mene at også denne boken gir et godt bilde av rikets historie i seg selv. En grunn til dette er

¹⁴¹ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, «Forord»

¹⁴² Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 9, 16, 240–274

¹⁴³ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 7–8

¹⁴⁴ Skovgaard-Petersen, «Historical Writing in Scandinavia», 459

¹⁴⁵ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 1

trolig at Jonas Ramus, i tillegg til å inkludere historier fra Snorre som den nevnt ovenfor, har inkludert hvert stifts historie i en kronologisk form i kapitlene om de fire stiftene.

På bakgrunn av det Jonas Ramus informerer om i forordet til boken og Magnússons approbasjon, er det sannsynlig at Ramus så på boken *Norriges Beskrivelse* som en del av sitt historiske arbeid. Jonas Ramus skrev *Norriges Kongers Historie* og andre historiske verk som omhandlet menneskers historie, og det er trolig at *Norriges Beskrivelse* for han var en bok som tok for seg en del av historiefaget han ikke i utstrakt grad hadde belyst tidligere. At han så på boken som en del av sitt arbeid som historiker, forklarer i stor grad hvorfor han skrev boken. Når det kommer til klassifiseringen av boken, er den trolig etter Jonas Ramus' syn en historiebok som inneholdt kunnskap som han så på som fundamental for historisk forståelse. Etter hans innledning samt bokens tittel å dømme var dette kunnskap som i dag er spredt utover flere akademiske disipliner som geografi, biologi og historie.

Utover 1700-tallet i Skandinavia ble det stadig mer vanlig å skrive nasjonale historiske verk som var rettet mot en bredere del av befolkningen enn tidligere. Disse verkene ble da ofte skrevet på morsmålet til den ønskede lesermassen for å være forståelig for de som kunne lese og skrive på sitt eget språk.¹⁴⁶ Kristian Nissen informerer om at Jonas Ramus' andre bok, *Norriges Kongers Historie*, virker å ha hatt et slikt formål, og at den lenge var «den jevne manns håndbok i Norges gamle historie».¹⁴⁷ I approbasjonen til *Norriges Beskrivelse* beskriver som nevnt Magnússon at boken er nyttig for alle som vil lære om Norges rike og dets historie, noe som peker mot at også denne boken, som er skrevet på dansk, var ment for et bredt publikum. En mulig grunn Jonas Ramus kunne ha for å ønske tilhørende kart til boken, er nettopp at det vil være mer overkommelig for flere å forstå den detaljerte geografiske informasjonen i *Norriges Beskrivelse* når man også kunne benytter kartet. Det er svært mye lettere for eventuelle lesere av boken å følge hans beskrivelser av eksempelvis avstander og fjellkjeder hvis de kan se beskrivelsene på et visuelt bilde. I tillegg gjør geografiske kart at det kreves mindre forkunnskaper hos leseren for å forstå teksten, eksempelvis om ulike steders beliggenhet.

Det overnevnte poenget er imidlertid bare en mulig forklaring på hvorfor Jonas Ramus ønsket tilhørende kart til boken, og ikke en forklaring på hvorfor han satte i gang prosessen med å få laget nye kart. Når Jessen beskriver at Jonas Ramus mente at de allerede eksisterende kart

¹⁴⁶ Skovgaard-Petersen, «Historical Writing in Scandinavia», 464

¹⁴⁷ Nissen, «Ramus, Jonas»

over Norges rike ikke var tilstrekkelige, betyr trolig dette at han ikke fant noen kart som samsvarte med den informasjonen boken, og dermed hans kildegrunnlag, ga. Det er sannsynlig at Jonas Ramus så på den avbildningen han hadde skapt av Norge i arbeidet med *Norriges Beskrivelse* som ny og forbedret, som igjen var årsaken til at han trengte nye kart som visuelt viste dette nye bildet av Norge. Selve navnet på kopien av kartet, *Delineatio Norwegiæ Novissima*, betyr som nevnt «Nyeste avbildning av Norge».

2.6.2 Hvorfor ser *Delineatio Norwegiæ Novissima* ut som det gjør?

Delineatio Norwegiæ Novissima ble altså produsert for å lage et visuelt bilde av store deler av informasjonen i *Norriges Beskrivelse*. Dette betyr igjen at boken legger føringer for kartets utseende. I et forsøk på å forstå hvorfor kartet ser ut som det gjør, er det derfor naturlig å se hvilke deler av kartet bildet boken eventuelt forklarer, og hvilke deler av kartet boken eventuelt ikke kan forklare. På grunn av denne oppgavens omfang, kan naturligvis ikke all informasjonen på kartet bli undersøkt i detalj. Fjellenes plassering og avstander mellom bestemte punkter er alt blitt undersøkt i forbindelse med Jessens utsagn om boken og kartets nære forbindelse. Oppgaven vil nå fokusere på den mangelfulle fremstillingen av Troms og Finnmark, stedsnavn og den manglende norsk-svenske grensen på kartet.

På *Delineatio Norwegiæ Novissima* er det stort sett bare kysten som er avbildet i detalj fra det nordligste punktet i Trondheimsfjorden og nordover. Det er riktignok tegnet inn fjell så langt nord som Bodø, men etter dette er kartet helt blankt innenlands. Avbildningen av kysten er også mindre detaljert nord for Vesterålen, noe som spesielt kan sees på fjordene i dagens Troms fylke som flere steder kun er uavsluttede streker inn i landet. Kristian Nissen mener dette kan ha sammenheng med at Joachim Frederik Ramus benyttet seg av Heitmans kartarbeider, som trolig var sjøkart basert på observasjoner fra seilas utenskjærs, og dermed ikke ga noen fyldig beskrivelse av hverken fjorder eller innlandet.¹⁴⁸ Setter man imidlertid kartet opp mot den informasjonen som er i *Norriges Beskrivelse*, kan dette også ha en annen forklaring.

Jonas Ramus bruker brorparten av *Norriges Beskrivelse* til å beskrive de fire stiftene. Han innleder hvert av disse kapitlene med å fortelle svært kort om stift i seg selv før han omtaler hvor mange «Lehn eller, Fogderier» hver stift består av. Om hvert av disse områdene innenfor

¹⁴⁸ Nissen, «Den Werlauffske Gave», 156–157

stiftets grenser beretter han om deres historie i kronologisk form, og omtaler ofte de ulike kirker, prestegjeld og kjøpsteder som befinner seg der.¹⁴⁹ Troms er i boken omtalt som et len under Nordlands amt eller Helgeland, som igjen ligger under Trondhjems stiftamt. Jonas Ramus benytter kun rundt en halv side på å beskrive «Tromsen Lehn». I denne beskrivelsen er ingen historiske fortellinger omtalt, og om det geografiske området forklarer han kun vagt om hvor det strekker seg, eksempelvis at det strekker seg fra fjellene i øst til havet i vest. At det ikke er en egen historisk beretning her, kunne muligens forklares med at han inkluderer en generell kronologisk historie over Helgeland tidligere i boken, men her er ikke Troms omtalt spesifikt.¹⁵⁰ Boken gir dermed inntrykk av at dette området mangler en bemerkelsesverdig historie.

Om «Findmarken» informerer Ramus at det deles i to deler, øst og vest. Her har han en noe større historisk beretning, der han informerer om finnmarkingenes opphav. Han beskriver også ulike møter mellom Finnmarks konger og norske konger. Den eneste daterte historien fra før 1600-tallet er en kort beskrivelse av at kongen av Finnmark betaler skatt til Håkon V Magnusson i 1313 og en befaling fra Olav IV Håkonsson knyttet til handel i 1384. Historien fra 1600-tallet avsluttes med en kort beskrivelse av utfallet av Kalmarkrigen datert til 1613. De resterende sidene benytter han til å fortelle om kirker og prester, fiskenæringen, samer ved fjellene i innlandet og deres reinsdyrdrift, mørketid og nordlys.¹⁵¹

Ser man nå på *Delineatio Norwegiæ Novissima*, vil det komme frem at dette i stor grad samsvarer med boken. Den delen av landet det virker å være minst informasjon om i boken, Troms, er også det området som fremstår som mest skisseaktig på kartet. Finnmark er i boken fylldigere beskrevet, og kysten fremstår også på kartet som mer detaljert og fullført enn kysten ved Troms. Det er imidlertid bare kyststrøk av Finnmarks geografi som i noen grad blir omtalt i boken, da han referer til Vardø og fiske i Tanaelven. Dette er i samsvar med kartet, da innlandet av Finnmark er blankt på kartet.¹⁵² Jonas Ramus' beskrivelse av fjell i disse nordlige strøk er imidlertid ikke med på kartet. Ser man på avbildningen av fjell i innlandet ved Helgelandskysten, ser man at disse virker mer som fyll enn et faktisk forsøk på å avbilde

¹⁴⁹ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 27, 106, 131, 178

¹⁵⁰ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 226–227, 235–239

¹⁵¹ Ramus, *Norriges beskrivelse*, 236–239

¹⁵² Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 236–239

fjellformasjoner. Boken forklarer dermed ikke hvorfor Joachim Frederik Ramus ikke har inkludert lignende avbildninger av fjell lenger nord.

Det kan være flere forklaringer på hvorfor Jonas Ramus i så liten grad har beskrevet Troms og Finnmark i sin bok. En mulig årsak er mangel på kilder til informasjon om det geografiske området. Det er imidlertid også mulig at disse landområdene ikke var i like stort fokus som andre deler av landet. Jonas Ramus virker som nevnt å ha skrevet *Norriges Beskrivelse* som del av sitt historiske virke, og de historiske beretningene i boken om disse områdene er stort sett fraværende. Ramus benytter i utstrakt grad både islandske sagaer og angelsaksiske skrifter som kilder i boken, og det er trolig at kildene han hadde til rådighet fortalte lite om de nevnte områdene, som igjen kan ha ført til at Jonas Ramus ikke var like interessert i geografien i områdene i hans historiske verk. Hvis Joachim Frederik Ramus' fremste oppgave var å speile den geografiske og historiske informasjonen i *Norriges Beskrivelse* på *Delineatio Norwegiæ Novissima* og andre kart, gir den mangelfulle avbildningen av Troms og Finnmark et godt bilde på innholdet i boken.

Kristian Nissen hevder at tillegget til tittelen *Delineatio Norwegiæ Novissima* gjør at kartet med det oldnorske ordforrådet hører hjemme i et historisk verk.¹⁵³ Hovedpoenget med dette tillegget i tittelen, som ble oversatt i del 2.3, er trolig at det forklarer hvorfor et nytt og moderne Norgeskart har det Nissen beskriver som «arkaiske, oldnorske navn». At gamle navn brukes ser man eksempelvis ved at stiftnavnene ikke finnes på kartet. Navnene som brukes over større geografiske områder som helt eller delvis er del av Christiansands Stift på starten av 1700-tallet, navngis som «Vestfold», «Agda» og «Rogaland». Enkelte steder inkluderte også Joachim Frederik Ramus flere ulike stavemåter av samme stedsnavn, eksempelvis ulike variasjoner av navnet «Helgeland». Jonas Ramus virker ikke å stave stedsnavn på samme måte i *Norriges Beskrivelse*, noe som eksempelvis sees ved at det som er stavet «Trondheim», «Romerige» og «Wigen» i boken er stavet henholdsvis «Trandheim», «Rauma-Rikia» og «Vikia» på kartet (Vedlegg 1).¹⁵⁴

Ettersom *Delineatio Norwegiæ Novissima* sannsynligvis er en kopi av det tapte Norgeskartet som ble laget i forbindelse med utgivelsen av boken *Norriges Beskrivelse*, er det vanskelig å bekrefte om kopien har et helt identisk kartbilde som originaltegningen. Om prosessen om å få laget denne trykte kopien beskriver Jessen at Joachim Frederik Ramus selv tegnet på

¹⁵³ Nissen, «Ramus, Joachim Frederik»

¹⁵⁴ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 6, 70, 178

navnene på kobberplaten som ble stukket ut av Moritz Bodenehr.¹⁵⁵ Det er en mulighet for at stedsnavnene som ble tegnet inn på denne kopien ikke er identiske med stedsnavnene som var på det originale Norgeskartet. Kopien *Delineatio Norwegiæ Novissima* fulgte med boken *Norriges Kongers Historie*, og det kan tenkes at Joachim Frederik Ramus tilpasset stavemåten på stedsnavnene til innholdet i denne boken. Dette forutsetter imidlertid at Jonas Ramus stavet stedsnavn forskjellig i de to bøkene, noe som ikke er tilfelle. Han skriver eksempelvis også «Trondheim», «Romerige» og «Wigen» i *Norriges Kongers Historie*.¹⁵⁶

Som det latinske tillegget i tittelfeltet indikerer, er det dermed sannsynlig at de «oldnorske» stedsnavnene på kartet er hentet fra andre tekster om Norge og nordmenn enn Jonas Ramus' to bøker. Ordet historie eller historiske tekster står ikke eksplisitt i tillegget i tittelfeltet, men med tanke på at kartene av Joachim Frederik Ramus ble laget i forbindelse med et historisk verk, og at en kopi av norgeskartet ble trykket i forbindelse med utgivelsen av et annet historisk verk, gjør konteksten det sannsynlig at det er historiske tekster av tidlige forfattere det refereres til. Jonas Ramus bruker eksempelvis Snorre Sturlasson som historisk kilde, og det er da trolig at kartet også skulle være et hjelpemiddel for å forstå denne type historiske tekster. I *Norriges Kongers Historie* refererer Jonas Ramus ofte til eldre geografiske områder, eksempelvis «Rogeland», «Hordeland» og «Vestfold», i sin gjengivelse av historier om norske konger, noe som også blir prioritert på kartet i motsetning til navn på moderne stift.¹⁵⁷ Hvis Joachim Frederik Ramus baserte hvilke stedsnavn som skulle med på kartet på hvilke steder som ofte ble nevnt i de eldre historiske tekster om landet som ble benyttet som kilder av Jonas Ramus, eksempelvis kongesagaene og angelsaksiske skrifter, kan dette også være med på å forklare hvorfor enkelte geografiske områder inneholder mange stedsnavn, mens andre områder har langt færre.

At stiftgrensene som beskrives i *Norriges Beskrivelse* ikke er inkludert på *Delineatio Norwegiæ Novissima* kan ha sin forklaring i at Joachim Frederik Ramus trolig også tegnet kart over de ulike stiftene. Basert på stedsnavnene som er inkludert på kartet, virker det også som eldre betegnelser over større geografiske områder var i fokus i stedet for de ulike stiftnavnene. At den norsk-svenske grensen ikke er tegnet inn på *Delineatio Norwegiæ Novissima* fremstår dog som merkelig ettersom det er et eget kapittel i *Norriges Beskrivelse*

¹⁵⁵ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 28-29

¹⁵⁶ Ramus, *Norriges Kongers Historie*, 21, 39, 52

¹⁵⁷ Ramus, *Norriges Kongers Historie*, 88

kalt *Om Norriges Riges Strekning og Grendser*. Man skulle tro dette var viktig å få frem også på de tilhørende kartene.

I det nevnte kapittelet opplyser Jonas Ramus at Norges rike strekker seg i sør til det som i dag heter Göta älv som ligger rundt den 58. breddegrad, og at dette området kalles «Wigen» eller «Baahus-Lehn». Han har også inkludert Båhuslen i sin beskrivelse av Christiania Stift.¹⁵⁸

Dette er meget interessant da det ikke er samsvarende med de faktiske landegrensene da boken ble skrevet på starten av 1700-tallet. Båhuslen ble formelt overtatt av Sverige alt i 1661, rundt 50 år før boken ble skrevet.¹⁵⁹ Dette blir heller ikke nevnt av Ramus i avsnittet om Båhuslen.¹⁶⁰ Når Ramus videre beretter om den nåværende grensen til Sverige virker han derimot å forholde seg til de faktiske landegrensene på starten av 1700-tallet i større grad. Han informerer eksempelvis om at en passasje mellom Norge og Sverige er fra Brekka i Hedmark til Herjedalen. Denne dalen var norsk frem til 1640-tallet.¹⁶¹

Etter beskrivelsen av Norges nåværende utstrekning beretter Jonas Ramus om historiske grenser mellom landene, og starter med å forklare Snorre Sturlassons beskrivelse av grensen. Deretter beskriver han at hvordan grensen har sett ut i «efterkommende Tider».¹⁶² Teksten som beskriver denne grensen er skrevet i fortid, eksempelvis i motsetning til beskrivelsen av at Båhuslen er en del av Norge, noe som peker mot at Ramus selv mente dette var en historisk grense til tross for at dette ikke blir nevnt eksplisitt. Her beskrives det at grensen startet på øya Hisingen og fulgte Götaelven nordover. Deretter gikk grensen mellom Norge og Värmland opp til Jemtland, som da var en del av Norge da folkene der var av norsk ætt og avkom. Videre gikk grensen nordover langs Kjølen-høyden opp til Karelenstranden.¹⁶³ Betegnelsen «efterkommende Tider» er vag, men at han beskriver Jemtland som del av Norge gjør det trolig at dette er en omtale av grensen fra tiden før dette området ble svensk på midten av 1600-tallet.¹⁶⁴

Når Jonas Ramus skriver om både den nåværende norsk-svenske grensen og de historiske grensene mellom rikene, er det kun Värmland, Idre og Särna, Herjedalen og Jemtland som

¹⁵⁸ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 6, 57

¹⁵⁹ Viken, «Noregs grenser: det historiske målebord»

¹⁶⁰ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 57

¹⁶¹ Viken, «Noregs grenser: det historiske målebord»

¹⁶² Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 7

¹⁶³ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 7–8

¹⁶⁴ Viken, «Noregs grenser: det historiske målebord»

blir navngitt av svenske områder på starten av 1700-tallet.¹⁶⁵ Värmland og Jemtland blir nevnt i forbindelse med en forklaring av en historisk grense mellom rikene, mens Indre og Särna samt Herjedalen blir nevnt for å beskrive hvordan man kan passere fjell som skiller rikene fra hverandre. Alle de nevnte områdene, med unntak av Värmland, var tidligere norske områder som ble overtatt av Sverige i perioden 1645–1658. Områdene rundt Idre og Särna ble riktignok ikke formelt svensk før i 1751, men det hadde vært okkupert siden 1644.¹⁶⁶ På *Delineatio Norwegiæ Novissima* er det kun de nevnte svenske områdene som er navngitt på kartet, som igjen fører til at det er samsvar mellom boken og kartet.

Ut ifra Jonas Ramus beskrivelse av grensen er det spesielt to spørsmål i forbindelse med *Delineatio Norwegiæ Novissima* som bør undersøkes. Det første omhandler hvorfor kartet ikke har en landegrense i øst når boken beskriver Norges grenser i et eget kapittel. Det andre omhandler hvorfor Jonas Ramus beskriver Båhuslen som en del av Norge og hvilke følger det eventuelt har for kartets utseende. Om det førstnevnte spørsmål kan en mulig forklaring være at boken, i tillegg til å vise til Norges nåværende utstrekning, også beskriver to ulike historiske grenser mellom rikene. Det er mulig Joachim Frederik Ramus unnlot å tegne på en grense fordi Jonas Ramus referer til ulike grenser opp gjennom tiden i boken, som igjen kunne ha ført til forvirring angående hvilken av grensene som faktisk ble tegnet inn på kartet. Kartet har som vist en sterk forbindelse til Jonas Ramus' forståelse av historiefaget, og navngivningen av tidligere norske områder som Idre og Särna er trolig et resultat av at Joachim Frederik Ramus forsøkte å avbilde alle de områder som en gang hadde tilhørt Norge, og som dermed ble nevnt i tidligere forfatteres beskrivelser av landet.

Basert på argumentasjonen i forrige avsnitt er det forståelig at Båhuslenområdet er tegnet inn på kartet da også dette området tidligere var en del av Norges rike, og dermed en del av dets historie. Å undersøke hvorvidt kartet, i likhet med boken, også forsøker å vise dette området som del av Norge på starten av 1700-tallet blir noe hindret av at det ikke er tegnet inn en riksgrense på kartet. Allikevel er det tydelig at området er detaljert tegnet inn, og med tanke på at kartet i stor grad forholder seg til *Norriges Beskrivelse* på andre områder, er det trolig at kartet også forsøker å vise Jonas Ramus beskrivelse av Båhuslen som del av Norge. En mulig forklaring på hvorfor Jonas Ramus beskriver Båhuslen som del av Norges nåværende rike på starten av 1700-tallet kan være at han selv mente det burde tilhøre riket. I tiden rett før

¹⁶⁵ Ramus, *Norriges Beskrivelse*, 8

¹⁶⁶ Viken, «Noregs grenser: det historiske målebord»

Norriges Beskrivelse ble ferdigskrevet mellom 1712 og 1715, var ikke Båhuslens fremtid helt avklart. Danmark-Norge var involvert i den store nordiske krig, der det blant annet var et mislykket dansk-norsk forsøk på å invadere nettopp Båhuslen med den norske hæren i 1711.¹⁶⁷

Uavhengig av hva han selv mente er det dog lite trolig at han ville ha beskrevet Båhuslen som del av Sverige da det på denne tiden var en forholdvis streng sensur på bøker fra den dansk-norske styresmakten. Det politiske klimaet mellom Danmark-Norge og Sverige på 1600- og 1700-tallet påvirket også historiebøker, noe som eksempelvis kan sees på Ludvig Holbergs historieskriving i 1730-årene der han valgte å ikke omtale hendelser etter 1670 fordi beskrivelsen av nyere hendelser kunne bli påvirket av sensuren.¹⁶⁸

I Jonas Ramus' bok *Norriges Kongers Historie* kan man også skimte det nære forholdet en bok kunne ha til styresmakten og sensur. Her er det en lengre del innledningsvis som ble skrevet av Peter Nørvig, etter teksten å dømme trykkeren av boken og trolig samme mann som senere etablerte Bergens første boktrykkeri i 1721.¹⁶⁹ Boken er dedisert til kronprins Christian av Danmark-Norge, og boktrykkeren skriver her at han «...allerunderdanigst anholder om Deris Kongl. Højheds Protection og Kongl. Naade for mig og mit Arbeide.»¹⁷⁰ *Norriges Beskrivelse* ble ferdigskrevet rundt samme tid som denne boken, og det er trolig at Jonas Ramus visste om hvilke prosesser boken måtte gjennom for å bli trykket da han hadde fått andre bøker i trykken tidligere.

2.6.3 Hva slags kart var *Delineatio Norwegiæ Novissima* i samtiden?

Det avsluttende spørsmålet i denne delen av kapittelet omhandler hva slags kart *Delineatio Norwegiæ Novissima* er. Mye av det som har kommet frem i undersøkelsene tilknyttet spørsmålene om hvorfor kartet ble laget og hvorfor kartet ser ut som det gjør besvarer også dette spørsmålet. Som den latinske inskripsjonen i tittelfeltet indikerer, er det et nytt kart over Norges rike, med eldre stedsnavn slik de forekommer i eldre forfatters beskrivelse av riket. Den avbildningen av Norges vi ser på kartet, later til å samsvare i stor grad med informasjonen i boken *Norriges Beskrivelse*. Ettersom det var Jonas Ramus som forfattet

¹⁶⁷ Teige, «Norge i den store nordiske krig»

¹⁶⁸ Skovgaard-Petersen, «Historical Writing in Scandinavia», 466

¹⁶⁹ Tveterås, *Den norske bokhandels historie. 1: Forlag og bokhandel inntil 1850*, 72–73

¹⁷⁰ Ramus, *Norriges Kongers Historie*, «Dedication»

denne boken og sannsynligvis også samlet kildematerialet som ble benyttet både i skrivingen av boken og tegningen av originalkartet, la han sterke føringer for utseende til *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Kartet er dermed et nasjonalt kart som trolig forsøker å avbilde det Norge som Jonas Ramus presenterer i *Norriges Beskrivelse*.

I dette kapittelet har det til nå kommet frem at kartet og boken *Norriges Beskrivelse* samsvarer på spesielt to områder. Som vist i del 2.5 er det tydelig at den geografiske informasjonen i boken og den geografiske avbildningen av Norge på kartet i stor grad samsvarer med hverandre. Jonas Ramus' beskrivelser av landets geografi fremstår som en beskrivelse av hvordan landet ser ut på starten av 1700-tallet, noe det virker som om kartet også forsøker å vise. Det er imidlertid åpenbart at mengden geografisk og historisk informasjon som blir presentert i boken om ulike norske områder varierer i stor grad, noe som er spesielt tydelig i beskrivelsen av Troms og Finnmark. Dette kan blant annet skyldes et manglende kildegrunnlag eller at Jonas Ramus fokuserte på å beskrive de områdene som var viktige i hans historiske kilder og dermed neglisjerte de områdene som ikke ble beskrevet i disse kildene. Som kapittelet til nå har vist, er det nettopp Troms og Finnmark som er mangelfullt avbildet på *Delineatio Norwegiæ Novissima*, noe som trolig ikke er tilfeldig.

Til tross for sine geografiske mangler var kartbildet som Jonas og Joachim Frederik Ramus skapte nytt og moderne, noe beskrivelsen i tittelfeltet også antyder. At Jonas Ramus var oppdatert på og ønsket å bruke moderne avbildninger av landet i forbindelse med skrivingen av *Norriges Beskrivelse* kan sees ved bruken av kart fra Johan Heitmans kartleggingsprosjekt, som ble ferdigstilt i 1708, bare syv år før *Norriges Beskrivelse* senest ble ferdigskrevet.

Det er også tydelig at kartet, i likhet med boken, har en nær forbindelse til historiefaget. Jonas Ramus så, som innledningen i boken tilsier, på *Norriges Beskrivelse* som et historisk verk, og det er mye ved *Delineatio Norwegiæ Novissima* som peker mot at kartet var ment som et redskap for å forstå den historiske teksten i Jonas Ramus bøker samt tidligere historiske tekster om Norge og nordmenn, noe som igjen la føringer for kartets utseende. Som det kom frem i del 2.6 er dette spesielt knyttet til mangelen på en riksgrense på kartet samt navngivningen av alle de områdene som en gang hadde vært del av Norges rike. At kartet med stor sannsynlighet også var ment til å ha en nytteverdi utenfor boken, vises spesielt ved at stedsnavnene på kartet er stavet på oldnorsk, ulikt fra stavemåten i Jonas Ramus' bøker. Dette tyder på at kartet i samtiden også skulle være et hjelpemiddel til studiet av de eldre tekster om Norge og nordmenn som benyttet seg av denne stavemåten.

Kartet har dermed kvaliteter som gjør at det kunne være nyttig i forbindelse med studier av Jonas Ramus egne historiebøker og andre eldre tekster om landet, samtidig som det er et forsøk på å skape et forbedret bilde over Norges geografi. Det sistnevnte gjør at *Delineatio Norwegiæ Novissima* også kunne ha en geografisk nytteverdi på lik linje med andre kart over Norge som hadde som hovedmål opplyse om geografiske forhold. Dette speiler på mange måter informasjonen i *Norriges Beskrivelse* i stor grad, da Jonas Ramus ofte veksler mellom å presentere de ulike norske stedenes geografi i nåtid og berette om de ulike stedenes historie.

3 *Kongeriget Norge (1761)*

3.1 Innledning

Det trykte kartet med det fulle navnet *Kongeriget Norge afdelet i fiire Stifter, nemlig Aggershuus, Christiansand, Bergenhuus og Tronhjem, samt underliggende Provstier*, ble tegnet av Ove Andreas Wangensteen og utgitt i 1761 (Vedlegg 10). Wangensteens kartbilde av Norge brøt spesielt for Sør-Norges vedkommende med de utenlandske kartenes avbildning av samme område, noe som er spesielt tydelig på formen på kysten. I motsetning til det som var tilfellet med *Delineatio Norwegiæ Novissima* fikk kartet en innvirkning på hvordan Norge ble seende ut på utenlandske kart. Dette varte helt frem til Christian Jochum Pontoppidan utga sitt kart over Sør-Norge i 1785.¹⁷¹ Til tross for at kartet er et av de mer kjente dansk-norske kartene fra 1700-tallet som viser Norge i sin helhet, blant annet fordi det var det første trykte kartet som ble tegnet og utgitt av en navngitt nordmann, later det til å være lite informasjon om karttegneren bak kartet og hans kartarbeid.¹⁷²

Det finnes imidlertid en viktig samtidig kilde som hadde som hovedfokus å analysere og kritisere dette kartet; Gerhard Schønings (1722–1780) artikkel «Nogle Anmærkninger og Erindringer ved det, over Norge nylig udkomne, Kart», som utkom i 1763.¹⁷³ Kartet det refereres til i tittelen er nettopp Wangensteens norgeskart fra 1761. Schønning var blant annet en av grunnleggerne av Det Trondheimske Selskab i 1760, fra 1767 kalt Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, og artikkelen utkom i dette selskapets tidsskrift. Hans hovedvirke var innen historiefaget, og han har blitt omtalt som Norges første profesjonelle historiker. Videre var han selv en karttegner, og tegnet blant annet et historisk kart over Norge på 1770-tallet.¹⁷⁴ Hans artikkel fra 1763 er en samtidig stemme som blant annet kritiserer Wangensteens valg og hans geografiske presisjon, noe som gjør at den er svært aktuell for dette kapittelet.

I likhet med det som var tilfellet i kapittel 2 vil oppgaven først omtale historiske konteksten for karttegning i tiden da *Kongeriget Norge* utkom. Dette vil følges av en presentasjon av

¹⁷¹ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 102–103, 125–126

¹⁷² Gamborg Briså, «Kartografiens agenda», 62

¹⁷³ Schønning, «Nogle Anmærkninger ...»

¹⁷⁴ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 115–116

karttegneren og kartet *Kongeriget Norge* samt en diskusjon av kartets kildegrunnlag. Avslutningsvis vil spørsmål knyttet til kartets funksjon og mening i samtiden diskuteres.

3.2 Den historiske konteksten for karttegning i Norge rundt år 1760

Til tross for at hovedmålet med Schønings artikkel var å kritisere Wangensteens kart fra 1761, beretter han også om norsk karttegning generelt, og skriver blant annet om tidligere norsk karttegning og om hvordan man kan forbedre den geografiske avbildningen av Norge på kart. At Schønings artikkel utkom kun to år etter Wangensteens landsdekkende kart *Kongeriget Norge* ble utgitt gjør den svært interessant for denne delen av kapittelet. Denne beretningen om kart over Norge fra Wangensteens samtid virker å være et godt utgangspunkt for å undersøke den historiske konteksten for karttegning i Norge i tidsperioden der *Kongeriget Norge* ble laget.

I tiden opp mot utgivelsen av *Kongeriget Norge* ble også to statsstyrte prosjekter der kartlegging av større norske områder var i fokus igangsatt. Det første var oppmålingen av den norsk-svenske grensen, som resulterte i kartlegging av større norske områder i over 25 år. Det andre prosjektet var opprettelsen av Generalforstamtet i 1739, en landsomfattende skogadministrasjon som blant annet skulle lage geografiske kart. Som det senere vil bli presentert i kapittel 4 vil kartene fra begge disse prosjektene senere få stor betydning for karttegningen innad i Danmark-Norge. Ettersom begge prosjektene var aktive i tiden rett før Wangenstein tegnet sine kart vil de imidlertid også bli presentert her da deres eksistens i seg selv forteller noe om tiden da Wangenstein tegnet kart.

3.2.1 Kartleggingen av Norge frem til 1761

I sin artikkel informerer Schønning både om mangelen på gode beskrivelser av Norge og gode tilhørende geografiske kart til denne type beskrivelser. Han uttaler at «... ingen af alle vor Histories og Geographies Deelee ere endnu ret udarbejdet».¹⁷⁵ Videre er han sterkt kritisk til hvordan tidligere utenlandske karttegnere har tegnet kart over Norge. Han påpeker her at den mangelfulle avbildningen av Norge på utenlandske kart i stor grad er selvforskyldt, noe som begrunnes med at nordmenn selv som ikke hadde produsert gode nok beskrivelser av landet. Det er imidlertid ikke latskap eller mangel på ferdigheter hos nordmennene som er årsaken til

¹⁷⁵ Schønning, «Nogle Anmærkninger ...», 351

mangelen på gode geografiske beskrivelser. Schøning vektlegger heller mangelen på et norsk «Academie», mangelen på gode offentlige og private boksamlinger, mangel på offentlige bokhandlere, mangel på forlag samt mangel på «Opmuntringer og Exempler».¹⁷⁶

Det er liten tvil om at det primært var karttegnere utenfor Danmark-Norge som lagde kart av betydning over hele eller større deler av Norge frem til rundt midten av 1700-tallet. Dette, samt at de fleste utenlandske karttegnere fortsatte å avbilde Norge etter tradisjonen til spesielt tre kart fra 1600-tallet frem til rundt 1750, ble tatt opp i del 2.2 i denne oppgaven. I William Ginsbergs bok *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, som inneholder flere nasjonale kart over Norge fra 1600-tallet til utgivelsen av Wangensteens nasjonale kart i 1761, ser man hvordan utenlandske karttegnere i lang tid delvis kopierte eldre atlaskart uten å ta hensyn til nyere avbildninger av Norge. Et eksempel på dette er en rekke kart som har sin rot i det omtalte «Scaveniuskartet», et av de tre innflytelsesrike kartene nevnt innledningsvis.

I 1680 utga Frederik de Wit kartet *Norvegia Regnum* som har svært mange likheter med «Scaveniuskartet» der kartene forsøker å avbilde samme geografiske område, eksempelvis avbildningen av Telemark. De Wit kom imidlertid med en nyvinning da han valgte å plassere Nord-Norge i en større målestokk øverst til venstre på kartet for å få med hele Norge på kartet. I 1712 utga Johann Baptist Homann kartet *Regni Norvegiæ*, som i stor grad bygget på en revidert utgave av de Wits kart fra 1680. Den tyske karttrykkeren Matthäus Seutter, en tidligere elev av nevnte Homann, utga rundt 1730 kartet *Regnum Norvegiæ*, som med unntak av noen få endringer gir et identisk kartbilde som Homanns kart fra 1712. En av disse endringene er eksempelvis at Seutter har inkludert lengde- og breddegrader på sitt kart. I forbindelse med utgivelsen av den engelske utgaven av Erich Pontoppidans bok *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie* i 1755 ble Homanns kart på nytt kopiert og utgitt av Martin Hubner, dog med små endringer.¹⁷⁷

Til tross for at noen av kartene nevnt ovenfor bidro med noe nytt innen avbildningen av Norge, som de Wits avbildning av Nord-Norge, gir alle den samme generelle avbildningen av Norge. Dette kjennetegnes spesielt ved at alle kartene har en spiss og rett avbildning av kysten i Sør-Norge. I tillegg er Telemark fortsatt blankt på alle kartene, slik som det var på «Scaveniuskartet» fra 1640 (Vedlegg 2). Det er trolig utenlandske nasjonale kart over Norge som disse Schøning kritiserte i artikkelen, men som nevnt la ikke Schøning skylden for den

¹⁷⁶ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 352–353

¹⁷⁷ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 19, 64–67, 78–83

dårlige avbildningen på de utenlandske karttegnere: «De har gjort hvad de har kundet, og har de feilet, saa vil vel en god Deel af Skylden deri komme i vor egen Regning, som ei har givet dem bedre Efterretninger om vort Land...». ¹⁷⁸

Når det kommer til hvorfor nordmenn ikke har klart å gi utenlandske karttegnere mer presise geografiske beskrivelser av Norge, virker Schøning å påpeke mangelen av offentlige og private institusjoner i Norge som kunne ha bidratt til å skape geografisk informasjon. Han legger imidlertid også vekt på at det som faktisk har blitt produsert har fått lite spredning og sirkulasjon, og opplyser om at det er få geografiske kart over Norge som er laget av nordmenn som har blitt trykt. Av landsdekkende kart er det kun *Delineatio Norwegiæ Novissima* fra Jonas Ramus bok *Norriges Kongers Historie* som blir nevnt. Av regionale kart nevnes blant annet «Halogiakartet», som trolig ble tegnet av Joachim Frederik Ramus, og Johan Heitmans kart over Nordsjøen som ble utgitt i Amsterdam. ¹⁷⁹ Når det kommer til utrykte kart som avbilder Norge av nordmenn, mener Schøning at disse kartene kunne «... tiene til Beviis paa vore Landmænds Fliid og Duelighet i denne Sag». ¹⁸⁰ Disse kartene ble imidlertid oppbevart i Det kongelige arkivet i København, i offentlige boksamlinger i samme by eller hadde kommet i private eie, noe som førte til at de «... ei ere komne deri så vidt som de kunde og burde.» ¹⁸¹

Schøning hadde utvilsomt rett da han påpekte at det fantes mange geografiske kart over Norge av norske karttegnere i tiden før 1760 som ikke ble trykt, og at kun få kart kom i trykken. Dette kan man eksempelvis se i Norges Geografiske Oppmålings katalog over landkart fra 1904 som blant annet informerer om kart i deres besittelse som avbilder større deler av Norge. Her ser man at den store majoriteten av disse kartene som er datert før 1760 er håndtegnede. ¹⁸² Når geografiske kart som avbildet Norge av dansk-norske karttegnere kun unntaksvis later til å ha kommet i trykken, hadde dette sannsynligvis en påvirkning på deres spredning og innflytelse på utenlandske kart. At et kart kom i trykken var imidlertid ikke en garanti for dets innflytelse og sirkulasjon. Det eneste kjente trykte kartet over hele Norge som ble tegnet av en dansk-norsk karttegner fra denne perioden, *Delineatio Norwegiæ Novissima* fra 1719, påvirket utenlandske kart i liten grad. ¹⁸³

¹⁷⁸ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 352

¹⁷⁹ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 353

¹⁸⁰ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 354

¹⁸¹ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 354

¹⁸² Sejersted, *Katalog over Norges geografiske opmålings norske landkartsamling 1. december 1904*, 5–13

¹⁸³ Nissen, «Gamle kart», 12

Av tidligere kartprosjekter av dansk-norske karttegnere la Schønning spesielt stor vekt på Melchior Ramus' kartprosjekt fra 1688–1693, og beskrev hans arbeid som det beste og mest fullkomne arbeidet knyttet til å kartlegge Norges geografi. Her hevdet han at Jonas Ramus' bok *Norriges Beskrivelse* egentlig er Melchior Ramus' arbeid, og at kartet *Delineatio Norwegiæ Novissima* er en kopi av Melchior Ramus' norgeskart.¹⁸⁴ Begge disse påstandene er, som vist i delene 2.3.1 og 2.3.4 i denne oppgaven, lite sannsynlige. Schønning's påstander om viktigheten av Melchior Ramus' kartprosjekt bygger trolig på hans overbevisning om at den avbildningen av Norge som vises på *Delineatio Norwegiæ Novissima* var kopiert etter Melchior Ramus' arbeid.

For å oppsummere Gerhard Schønning's meninger om karttegningen av Norge frem til hans egen tid virker hans hovedtanke å være at den har vært mangelfull og upresis. De mangfoldige utenlandske avbildningene av landet er av for lav kvalitet, og innad i Danmark-Norge virker det som det er få kart som har fått noen stor betydning. Schønning's konklusjon later til å være at den avbildningen av Norge som vises på *Delineatio Norwegiæ Novissima* er den beste avbildningen av hele Norge på kart frem til Wangensteens tid.

3.2.2 Gerhard Schønning om det å lage et nasjonalt kart over Norge rundt år 1760

Schønning skriver at: «Intet Land er maaskee mere vanskeligt ret at beskrive og gjøre rigtige Karter over, end som vort.», og begrunner dette ved å blant annet å fremheve Norges mangfoldige fjell, fjorder, øyer, og dalfører.¹⁸⁵ Til tross for dette tror han ikke at det er en umulig oppgave å få gode geografiske beskrivelser og kart over Norge. Det kommer frem at han har ganske klare tanker om hva som kan gjøre at Norges geografi blir bedre beskrevet både i tekst og på kart i fremtiden. I forbindelse med dette belyser han også deler av den historiske konteksten for karttegning i Norge rundt år 1760.

I artikkelen skiller Schønning mellom det han beskriver som «almindelige kart» over Norge og kart som viser landets ulike deler og provinser. Ut fra konteksten er det sannsynlig at det som menes med et «almindelig» kart er det man i dag ville ha kalt et norgeskart eller et kart som forsøker å avbilde Norge i sin helhet, noe oppgaven vil komme tilbake til i del 3.5.1. I forbindelse med dette fremmer han tanken om at den optimale fremgangsmåten for å lage et

¹⁸⁴ Schønning, «Nogle Anmærkninger ...», 358–359

¹⁸⁵ Schønning, «Nogle Anmærkninger ...», 374

godt nasjonal kart over Norge er å legge presise regionale kart til grunn. Det motsatte av dette er å bruke tidligere nasjonale kart for å lage nye nasjonale kart.¹⁸⁶ Schøning bruker historiefaget for å begrunne denne fremgangsmåten: «... lidt som man kan skrive et Lands almindelige Historie ret og som den bør være, førend enhver enkelt Deel deraf er ret udarbeidet ...».¹⁸⁷ I artikkelen blir denne fremgangsmåten omtalt som å ta problemet ved roten.¹⁸⁸ Det er sannsynlig at denne nedenfra-og-opp-tankegangen knyttet til det å produsere et nasjonalt kart over Norge er grunnen til at han som nevnt la skylden for den upresise avbildningen av Norge på nordmenn selv.

Som vist i del 3.2.1 later det til at Schøning oppfordrer nordmenn til å lage nye geografiske beskrivelser av de områder de kjenner best, som trolig refererer til produksjonen av nye regionale kart. Også senere i artikkelen oppfordres embetsmenn «paa Landet» til å lage geografiske beskrivelser av de geografiske områdene der de er, noe som med tiden kunne ha ført til at man kunne fått en «... nogenledes rigtig og udførlig Beskrivelse med behøvide Karter».¹⁸⁹ Dette betyr at han mener at de regionale kartene som eksisterer er av for lav kvalitet. I den forbindelse oppfordrer han kommende karttegnere av Norge om å reise rundt i landet for å samle geografiske opplysninger fra et gitt områdes befolkning, noe som igjen kunne ha ført til at man var sikker på opplysningenes riktighet.¹⁹⁰ I boken *Det Kongerige Norge*, også den fra 1763, virker Jessen derimot å fremme tanken om at det ikke mangler materiale for dem som ønsker å tegne nye kart over Norge, enten som helhet eller ulike deler av riket. Jessen forteller at den lengre beskrivelsen av ulike geografiske kart i boken ikke engang dekker en tidel av alt kartmateriale som finnes.¹⁹¹ Dette fremstår som en oppfordring til kommende karttegnere om å benytte seg av allerede eksisterende geografiske opplysninger.

Jessen og Schøning var altså noe uenige om fremgangsmåten til de som ønsker å tegne kart over Norge i år 1763. Jessen virker primært å referere til *kvantitet* når han uttaler at det er mer enn nok materiale til å lage nye kart. Schøning fremstår derimot mer bekymret over kartenes *kvalitet*, og som igjen resulterer i hans tanke om karttegnere som ønsker å tegne Norge som helhet bør reise for å få nye presise geografiske opplysninger fra lokalbefolkningen. Schøning

¹⁸⁶ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 361–362

¹⁸⁷ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 361

¹⁸⁸ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 362

¹⁸⁹ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 376

¹⁹⁰ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 376

¹⁹¹ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 34

påpeker imidlertid at hans ønskede fremgangsmåte ikke var særlig realistisk grunnet problemer med å finansiere de høye kostnadene forbundet med denne type karttegning.¹⁹²

Den faktoren i artikkelen som trolig er mest sentral, både for de upresise geografiske beskrivelser av Norge i fortiden og Schønings manglende tro på gode geografiske beskrivelser i den umiddelbare fremtiden, er nettopp manglende finansiering av kartprosjekter. Etter beretningen om den optimale måten å produsere et nasjonalt kart, oppfordrer Schønning alle som har tid og formue nok til å lage gode geografiske kart og beskrivelser av de områdene i Norge de kjenner best. Han fremmer også et ønske om at de rike i landet som ikke kan gjøre dette selv bør bruke deres penger på å finansiere andre nordmenns kartleggingsprosjekter, enten ved å lage spleiselag for å betale for karttegning, gi ut årlige belønninger til de som tegner kart eller på annen måte premiere karttegnere. Videre er han sterkt kritisk til den velstående befolkningens pengebruk, da den ofte ikke er til fedrelandets beste.¹⁹³

Schønings løsning på problemer forbundet med finansiering av karttegningsprosjekter virker altså å basere seg på at rike privatpersoner enten tegner kart selv eller finansierer andre nordmenns karttegningsprosjekter. Dette kommer også frem mot slutten av artikkelen, i det tidligere nevnte ønske om at de som akter å lage nye kart over Norge som helhet reiser rundt i landet for å få gode geografiske opplysninger fra et gitt områdes lokalbefolkning, som igjen er bygget på hans mening om at et godt nasjonalt kart bygger på gode regionale kart. I forbindelse med dette påpeker han at disse reisene ville krevd at karttegneren selv hadde en formue eller at han fikk økonomisk støtte av andre.¹⁹⁴

I del 2.2 av denne oppgaven ble det beskrevet hvordan både Melchior Ramus og Johan Heitman selv betalte for sine egne karttegningsprosjekter som involverte reise på henholdsvis slutten av 1600-tallet og starten av 1700-tallet, og hvordan spesielt Heitman slet økonomisk i tidsperioden da han tegnet kart. På bakgrunn av Schønings beskrivelser virker finansieringen av høye kostnader forbundet med karttegning fortsatt å være et like aktuelt problem da han utga sin artikkel i 1763.

¹⁹² Schønning, «Nogle Anmærkninger ...», 375–376

¹⁹³ Schønning, «Nogle Anmærkninger ...», 362–363

¹⁹⁴ Schønning, «Nogle Anmærkninger ...», 375

3.2.3 Oppmålingen og fastsettingen av den norsk-svenske grensen

Gerhard Schøning opplyser kort i en fotnote om at grensekommisjonen, som var sentral innen kartleggingen av den norsk-svenske grensen som ble fastsatt i 1751, hadde produsert kart som kunne være nyttige for de som ønsket å lage kart over Norge. Han påpeker imidlertid at dette er forbeholdt at man får adgang til kartene.¹⁹⁵ Med denne korte setningen berører han det viktigste statsstyrte arbeidet som involverte og resulterte i kartlegging av norske områder i tiden opp mot utgivelsen av «Kongerige Norge», nemlig grensekommisjonens oppmåling av riksgrensen mellom Norge og Sverige på 1730- og 1740-tallet samt den påfølgende karttegningen som fulgte etter at grensen hadde blitt fastslått i 1751.

Den dansk-norske grensekommisjonen ble oppnevnt av kong Christian VI. i 1736, og sammen med en tilsvarende svensk grensekommisjon skulle de måle opp den norsk-svenske grensen.¹⁹⁶ Dette var en følge av at det i 1734 ble bestemt av styresmaktene i Danmark-Norge og Sverige at alle grensetvister mellom de to rikene skulle oppklares etter at nettopp grensetvister hadde vært en sentral faktor i Den store nordiske krig.¹⁹⁷ Jessen forteller at den dansk-norske grensekommisjonen etterhvert trengte en habil mann som skulle befare og undersøke grensesteder, og at valget falt på Major Peter Schnitler.¹⁹⁸ Ove Andreas Øverland beskriver at Schnitler gjorde brorparten av grensekommisjonens arbeid på 1740-tallet.¹⁹⁹ Schnitlers bidrag til oppmålingen av grensen begrenser seg imidlertid til de nordligere delene av grensen. Hans undersøkelser startet i Røros i 1742 og ble avsluttet i Finnmark i 1745, og i hele denne perioden førte han protokoller om sine reiser, noe som gjør at man kan følge hans reise og undersøke hans arbeidsmetoder. Et svært sentralt element i hans befaringer var å få vitneutsagn fra lokalbefolkningen om hvor de mente grensen gikk.²⁰⁰

Etter hvert som Schnitler ble ferdig med beskrivelser av grensestedene med tilhørende geografiske kart, ble denne informasjonen sendt videre til dansk-norske grenseingeniører. De brukte deretter informasjonen da de målte grensen nøyaktig opp og satte opp fysiske grensemerker.²⁰¹ Jessen skriver videre at da arbeidet med oppmålingen av grensen ble fullført

¹⁹⁵ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 359

¹⁹⁶ Øverland, *Fra Slutningen af Frederik IV's tid Regjeringstid til Kronprins Frederik og A.P Bernstorffs Samstyre*, bind 9, *Illustreret Norges Historie*, 263–264

¹⁹⁷ Berg, *Verdensteater*, 162

¹⁹⁸ Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 206

¹⁹⁹ Øverland, *Fra Slutningen af Frederik IV's tid Regjeringstid til Kronprins Frederik og A.P Bernstorffs Samstyre*, bind 9, *Illustreret Norges Historie*, 263

²⁰⁰ Nissen, «Schnitler, Peter»

²⁰¹ Berg, *Verdensteater*, 166

mot slutten av 1740-tallet, og grensen hadde blitt tegnet inn på geografiske kart, ble både kartene samt opplysninger og bevis som forsvarte grensens beliggenhet gitt til hoffene i Danmark og Sverige.²⁰²

Etter at Strømstadtraktaten ble underskrevet i 1751 oppstod det et behov for å lage nye presise geografiske kart som viste den nye grensen. Hoem opplyser om at denne oppgaven falt på tre norske og tre svenske kommissærer, som på vegne av en norsk-svensk grensekommisjon produserte 23 kart mellom 1752 og 1766 som til sammen viste hele den norsk-svenske grensen. Disse kartene befinner seg i dag i Riksarkivet.²⁰³ At arbeidet med å fastsette grensen resulterte i karttegning både før og etter signeringen av Strømstadtraktaten kan man eksempelvis se i katalogen over utrykte kart kalt *Gamle norske kart 1: Østfold* fra 1979. I den delen av katalogen som opplyser om kart som viser hele Norge eller større deler av riket ser man at den store majoriteten av kartene som er datert i perioden 1738–1766 er grensekart.²⁰⁴

Katalogen viser også hvordan arbeidet med den norsk-svenske grensen virker å ha økt produksjonen av kart som avbildet større norske områder. Det virker altså som om oppmålingen av grensen direkte påvirket produksjonen av kart i et sted mellom 25 og 30 år. I den nevnte katalogen er det opplyst om 53 kart med sikker datering som avbilder større norske områder i perioden 1738 til 1766, og kartene er som oftest grensekart. I perioden 1709 til 1738 er det til sammenligning kun 14 kart med sikker datering. Det bør her nevnes at det i katalogen er 36 kart som kun er datert til 1700-tallet uten videre spesifikasjoner og fire kart som er datert rundt 1750 som ikke er tatt med i denne sammenligningen.²⁰⁵ Gitt den store forskjellen i antall sikkert daterte kart fra de to periodene er imidlertid dette trolig av mindre betydning.

3.2.4 Om Generalforstamtet og deres kartvirksomhet

I forbindelse med hans ønske om å få laget nye regionale kart over norske områder påpeker Schøning at de nye holzførsterne i landet kunne ha tegnet disse kartene da karttegning skal være en del av deres virksomhet.²⁰⁶ En holzførster eller jaktjunker var en skogbetjent som skulle utføre Generalforstamtets oppgaver ute i distriktene. Generalforstamtet var en slags

²⁰² Jessen-S, *Det Kongerige Norge*, 206

²⁰³ Hoem, *Norge på gamle kart*, 57

²⁰⁴ Andressen, Libæk og Schou, *Østfold fylke*, bind 1, *Gamle norske kart*, 21–22

²⁰⁵ Andressen, Libæk og Schou, *Østfold fylke*, bind 1, *Gamle norske kart*, 18–25

²⁰⁶ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 362

forløper til skogvesenet, og holzførsterens arbeid innebar blant annet å håndheve skoglovgivningen, tegne geografiske kart og lage beskrivelser av situasjonen i skognæringen. Når Schøning referer til nye holzførstere er dette fordi det i 1760 ble opprettet et nytt Generalforstamt etter at det første Generalforstamtet hadde blitt lagt ned i 1746, kun syv år etter det ble opprettet.²⁰⁷

Christian Jochum Pontoppidan gjorde i 1785 rede for mye av kartleggingsarbeidet som ble utført av menn tilknyttet det første Generalforstamtet. Av størst interesse for denne oppgaven er de kartene han omtaler som «de Langenske Charter», oppkalt etter de tyske brødrene Johann Georg og Franz Philipp von Langen som på oppdrag fra Christian VI. hadde ankommet Norge i 1737, og henholdsvis ble leder og nestkommanderende i Generalforstamtet i 1739. Av de to var det Franz Philipp som stod for det meste av karttegningen.²⁰⁸

Pontoppidan beskriver at de «Langenske» kartene han hadde mottatt avbildet Akershus stift, Christiansands stift og større deler av Trøndelag, Nordmøre og Romsdalen. Disse kartene ble lagt til grunn for hans egen avbildning av disse områdene på hans kart *Det Sydlige Norge* fra 1785, noe som vil bli gjennomgått nøye i kapittel 4.²⁰⁹

Om Generalforstamtets arbeidsmetoder beskriver Pontoppidan hvordan de i 1740 sendte brev til fogdene i både Christiansands stift og Trondheims stift, der fogdene både blir beordret ved en kongelig resolusjon til å beskrive alle skogområdene i sine respektive fogderier, og til å tegne kart over sine respektive geografiske områder. Dette skulle gis til representantene fra Generalforstamtet, enten Franz Philip von Langen selv eller en holzførster, når de ankom til det respektive fogderiet. Videre ble fogdene instruert til å gi skogeierne i sine fogderier en åtte alen lang stang som de skulle måle opp deres skogområder med.²¹⁰

Når det kommer til holzførstere ute i distriktet som tegnet kart, fremstår holzførster Andreas Heitman var den mest sentrale karttegneren. I en artikkel fra 1938 som opplyser om opphavsmannen bak «Norlandiakartet» beskriver Kristian Nissen kartarbeidet til denne holzførsteren, forøvrig sønn av karttegneren Johan Heitman som var sentral i kapittel 2. Basert på undersøkelser av en rekke korrespondanser mellom holzførster Heitman og Generalforstamtet, konkluderer Nissen med at «Norlandiakartet» på mange områder er en

²⁰⁷ Lokalhistoriewiki, s.v. «Skogvesen»

²⁰⁸ Tretvik, «Franz Philipp von Langen»

²⁰⁹ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det Sydlige Norge*, 2

²¹⁰ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 12–13

kopi av Andreas Heitmans tapte kart over Nordland som ble tegnet i perioden 1744–1745. Han bemerker også at Heitmans oppgave var å tegne kart så langt nord det fantes skog.²¹¹

Ettersom kartene produsert i regi av det første Generalforstamtet ble ferdigstilt på 1740-tallet, skulle man tro at disse kunne kommet til nytte for karttegnere som Wangensteen ettersom han tegnet kart på 1750-tallet. Reinertsen Berg informerte imidlertid om at kartene, som alt fra begynnelsen ble forsøkt holdt hemmelige, ble sendt til København da Generalforstamtet ble nedlagt i 1746. De skal deretter ikke ha blitt tatt i bruk før i 1772 da generalen Wilhelm von Huth mente de kunne være til hjelp i forbindelse med en ny mulig krig med Sverige. Selv om Wangensteen visste om kartenes eksistens, skal han ikke ha fått tilgang til dem.²¹²

3.3 Om Kongeriget Norge og karttegneren Ove Andreas Wangensteen

Alt i 1759 hadde Wangensteen ferdigstilt håndtegnede kart over Norge. Det trykte kartet *Kongeriget Norge* er ifølge Kristian Nissen i all hovedsak likt disse håndtegnede kartene.²¹³ *Kongeriget Norge* er dekorert med ulike illustrasjoner, der de viktigste for denne oppgaven er avbildningene av tradisjonelle norske næringer som jakt, fiske og sjøhandel rundt de to tittelfeltene øverst til venstre og nederst til venstre på kartet. Mellom de to tittelfeltene er det et felt som forklarer de ulike symbolene på kartet, eksempelvis symbolene for kjøpsteder og hovedkirker. Wangensteen har i det samme feltet inkludert en tekst på tysk adressert til den tyske nasjonen som forklarer hvordan man uttaler norske stedsnavn på tysk.²¹⁴ Nederst på midten av kartet er teksten «T.A Pingeling Junior Sculp:» tegnet inn (Vedlegg 10). Dette betyr sannsynligvis at tyskeren Thomas Albrecht Pingeling (1727–1803) graverte kobberplaten som ble brukt i forbindelse med utgivelsen av den trykte versjonen av kartet. Det er sikkert at Pingeling graverte et regionalt kart over Akershus, tegnet av Wangensteen, i Hamburg i 1763.²¹⁵

I det samme feltet som beskrivelsen av symboler og den tyske teksten er tegnet inn er det også en beskrivelse av de ulike grensene på kartet. Som den fulle tittelen på kartet tilsier er både grensene mellom de ulike stiftene og grensene mellom de ulike prostiene tegnet inn på kartet. Riksgrensen til Sverige går gjennom innsjøen Femunden på kartet fra 1761, noe som ikke er i

²¹¹ Nissen, *Bidrag til Norges Karthistorie I*, 142–144, 150–152

²¹² Berg, *Verdensteater*, 168–169

²¹³ Nissen, «Den Werlauffske Gave», 161

²¹⁴ Ginsberg, *Maps and mapping of Norway, 1602–1855*, 101

²¹⁵ Ginsberg, *Maps and mapping of Norway, 1602–1855*, 104

samsvar med Strømstadtraktaten fra 1751. At grensen mellom rikene skulle gå gjennom Femunden var originalt et svensk krav som Danmark-Norge var imot fordi skogområdene rundt innsjøen var viktige for kobberverket på Røros.²¹⁶ Denne feilen ble trolig raskt oppdaget i Wangensteens samtid, noe som eksempelvis vises ved at Gerhard Schøning omtaler feilen i sin artikkel fra 1763.²¹⁷ I det samme år som Schønings artikkel utkom rettet Wangensteen opp feilen på det tidligere nevnte kartet som avbilder Akershus stift.²¹⁸

Om kartets projeksjon ser man at Wangensteen valgte å tegne store deler av Nord-Norge i en mindre målestokk enn avbildningen av Sør-Norge, og plasserte det øverst til venstre på kartet. Denne måten å avbilde Norge i sin helhet på startet som nevnt med Frederik de Wit i 1680. Målestokken på avbildningen av Sør-Norge er på rundt 1:1 500 000, mens målestokken på avbildningen av Nord-Norge er rundt en tredjedel av denne målestokken.²¹⁹ Kartet har påtegnede lengde- og breddegrader, og ved bruk av kartenes målestokk ser man at det er 15 tyske mil eller 10 norske mil mellom hver breddegrad. Norges vestligste øy avbildet nær den 20. lengdegrad mens Norges østligste punkt i Finnmark ligger et sted mellom den 49. og 50. lengdegrad.

Det later til å være lite informasjon om Ove Andreas Wangensteens liv, og Kristian Nissen skrev i 1932 at han ikke har funnet noen biografi om han. Det som er av informasjon om Wangensteen har han funnet i J.C.W og Kai Hirschs verk om danske og norske offiserer i perioden 1648–1814. Nissen informerer om at det her fortelles at Wangensteen ble fyrverker i Kristiansand i 1745 før han i 1750 fikk samme stilling i Akershus. Etter å ha avansert i de militære gradene ble han i 1758 sendt sammen med det norske artillerikorps til Rendsborg i Holstein, og oppnådde graden kaptein i 1759. Han døde i Rendsborg i 1763. Om hans virke som karttegner nevner Nissen at Wangensteen tegnet et norgeskart alt i 1753 og at han ferdigstilte håndtegnede kart over Norge i Rendsborg i 1759 som lå til grunn for det trykte kartet *Kongeriget Norge* som utkom to år senere. I tillegg skal han i 1761 ha fått 400 riksdaler i forskudd for å stikke sitt norgeskart.²²⁰ I boken *Med kart skal landet bygges* blir det skrevet at 300 riksdaler i 1773 tilsvarte verdien av rundt 140 000 kroner i 2015.²²¹ Selv om det ikke er

²¹⁶ Hoem, *Norge på gamle kart*, 57

²¹⁷ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 363

²¹⁸ Hoem, *Norge på gamle kart*, 57

²¹⁹ Ginsberg, *Maps and mapping of Norway, 1602–1855*, 101

²²⁰ Nissen, «Den Werlauffske Gave», 161

²²¹ Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 16

gitt at verdien på riksdaler var lik 12 år etter *Kongeriget Norge* utkom, er dette en indikasjon på at det var svært dyrt for Wangensteen å få stukket kartet.

Til tross for at Sigurd Engelstad virker å ha benyttet en annen kilde, Olai Ovenstads militærbiografier, når han beretter om Wangensteen i katalogen *Norge i kart gjennom 400 år* fra 1952, er informasjonen tilnærmet lik den Kristian Nissen presenterte i 1932. Engelstad legger imidlertid til at Wangensteen var en pioner innen selvstendig norsk karttegning, og at han jobbet under trange forhold. Han opplyser også om at Wangensteen skulle betale tilbake de overnevnte 400 riksdalene når han fikk sitt eget kompani.²²² I boken *Norge på gamle kart* fra 1985 skriver Arne Hoem noe kortere om Wangensteens liv enn eksempelvis Engelstad, og legger ikke til noen ny informasjon.²²³

Det man vet om Ove Andreas Wangensteens liv virker altså i stor grad å begrense seg til informasjon om hans militære karriere, og ut fra disse beskrivelsene virker det som at han var aktiv i artillerikorpsset under hele perioden der han tegnet kart. At han var tilknyttet det norske militæret, er imidlertid ikke overraskende da kartlegging og karttegning hadde lange tradisjoner i militæret. Et eksempel på dette er at karttegning var en viktig del av offisersutdannelsen hos Den matematiske Skole i Christiania helt fra dens opprettelse i 1750. Denne skolen var forløperen til Krigsskolen.²²⁴

3.4 Kildegrunlaget til *Kongeriget Norge*

Kongeriget Norge var et banebrytende verk på flere områder da det utkom i 1761. I deler av sekundærlitteraturen blir det lagt spesielt vekt på at kartet skal være det første norgeskartet som ble tegnet og utgitt av en navngitt norsk karttegner. Kanskje enda viktigere er det at kartet både brøt med tidlige kjente avbildninger av Norge på kart og forbedret den, noe som spesielt kan sees på formen på kysten i Sør-Norge.²²⁵ Dette gjør det sannsynlig at Wangensteen hadde tilgang til kilder som ikke var benyttet i stor grad tidligere. Det håndtegnede kartet over hele Norge som Wangensteen fullførte i 1753, åtte år før utgivelsen av *Kongeriget Norge*, virker å være interessant med tanke på hvilke kartarbeider som lå til grunn for hans karttegning (Vedlegg 11). Kristian Nissen mener dette sannsynligvis er en kopi

²²² Engelstad, *Norge i kart gjennom 400 år*, 107

²²³ Hoem, *Norge på gamle kart*, 54

²²⁴ Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 263–264

²²⁵ Ginsberg, *Maps and mapping of Norway, 1602–1855*, 101–102

av Joachim Frederik Ramus' håndtegnede norgeskart som lå til grunn for det trykte kartet *Delineatio Norwegiæ Novissima*.²²⁶ Flere kilder peker mot at Wangensteen kjente til Jonas og Joachim Frederik Ramus' bilde av Norge, noe som spesielt skal vises på hans kart fra 1753.

Det er få kilder som omtaler andre potensielle kilder til informasjon for *Kongeriget Norge* enn Joachim Frederik Ramus' kart. Christian Jochum Pontoppidan hevder imidlertid at ni kart med signaturen «Ufta», som til sammen avbilder Trondheims amt med Nordmøre og Romsdalen, lå til grunn for Wangensteens bilde av de samme områdene på *Kongeriget Norge*. Oppgaven vil nå gjøre rede for argumentene for dette i litteraturen, samt diskutere argumentenes gyldighet. Avslutningsvis vil det bli diskutert hvorvidt Wangensteen var oppdatert på den nye riksgrensen som ble fastsatt i 1751.

3.4.1 Sekundærlitteraturen om kildegrunlaget til *Kongeriget Norge*

I to kjente kilder fra 1700-tallet blir Wangensteens bruk av kilder til informasjon i forbindelse med tegningen av *Kongeriget Norge* omtalt. Den første er Gerhard Schønings artikkel fra 1763 der han uttalte at Wangensteen må ha hatt kjennskap til den avbildningen av Norge som Melchior Ramus' norgeskart fra 1690-tallet viser. Som omtalt tidligere i oppgaven, er det bildet av Norge som vises på *Delineatio Norwegiæ Novissima* han mener har likhetstrekk med *Kongeriget Norge* ettersom han påstår at *Delineatio Norwegiæ Novissima* er en kopi av Melchior Ramus' norgeskart. Den andre kilden er Christian Jochum Pontoppidans bok om hans kart over Sør-Norge fra 1785, der han hevder at ni kart som avbilder de ni fogderiene i Trøndelag samt Nordmøre og Romsdalen, datert til 1704 og signert «Ufta», lå til grunn for Wangensteens avbildning av de samme områdene.²²⁷

Kristian Nissen aviste som nevnt Schønings påstand, og han var også skeptisk til Pontoppidans uttalelse om disse ni kartenes betydning for *Kongeriget Norge*. Kartene det vises til er ikke signert «Ufta», men «U.F. Aa.», noe Nissen informerer om at er en forståelig feil av Pontoppidan grunnet utydelig skrift. Han opplyser videre om at dette er signaturen til Ulric Friederich Aagaard, som fra 1694 til 1727 var byskriver i Stavanger og senere sorenskriver på Jæren. De ni kartene etter Aagaard skal ifølge Nissen vise det eksakt samme

²²⁶ Nissen, «Den Werlauffske gave», 161

²²⁷ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 20

kartbildet som kartet *Præfectura Nidrosiensis vulgo Trundheims Ampt* fra 1692 (Vedlegg 6), som er tegnet av Melchior Ramus.²²⁸

Om de ni kopiene etter Aagaards påvirkning på *Kongeriget Norge* uttaler Nissen at Pontoppidan har begått en feil i kartlesingen når han hevdet at kartbildet de ni kartene viste, som til sammen skal være kopier av Melchior Ramus' kart fra 1692, var hovedkilden til informasjon om disse områdene på *Kongeriget Norge*. Nissen mener at det trolig var Joachim Frederik Ramus' originale norgeskart, som *Delineatio Norwegiæ Novissima* er bygget på, som var hovedkilden til informasjon for denne avbildningen på både Wangensteens håndtegnede kart fra 1759 og hans trykte kart *Kongeriget Norge* fra 1761.²²⁹ Til tross for dette skriver Nissen senere i artikkelen at han ikke vil avfeie at Aagaards ni kart kan ha hatt en form for innvirkning på «Wangensteens kart i dets senere skikkelse».²³⁰ Etersom Nissen er noe uklar i denne teksten vil dette bli nærmere undersøkt i del 3.4.3.

Ginsberg omtaler også forholdet mellom *Delineatio Norwegiæ Novissima* og *Kongeriget Norge*. I en korrespondanse mellom Kristian Nissen og R. A. Skelton skal Nissen ha beskrevet et kart som var datert til 1753 og signert O. A. Wangenstein. Dette kartet er et sentralt bevis for at Wangenstein kjente til Jonas og Joachim Frederik Ramus' bilde av Norge, og Ginsberg uttaler at Wangenstein på nytt introduserte deres avbildning av Norge og spredte den for et bredere publikum.²³¹ Ginsberg kommer imidlertid med noe motstridende informasjon om Wangensteens kart fra 1753. I forbindelse med hans beskrivelse av *Delineatio Norwegiæ Novissima* tidligere i samme bok, uttrykker han at det skal finnes to kart som viser det samme kartbildet som Melchior Ramus' norgeskart fra 1690-tallet, der det ene er kartet signert «Feutcher», som ble mye omtalt i kapittel 2 i denne oppgaven, og det andre kartet er Wangensteens kart fra 1753.²³² På ulike steder i boken skriver altså Ginsberg at Wangensteens kart både skal ha store likheter med *Delineatio Norwegiæ Novissima* og at det skal vise nesten det samme kartbildet som Melchior Ramus' norgeskart og «Feutcher»-kartet.

Som man kan se viser ikke Feutcherkartet (Vedlegg 7) og Wangensteens «Regni Norvegici delineatio novissima» fra 1753 (Vedlegg 11) den samme avbildningen av Norge, noe som fører til at de ikke kan være kopier av samme kart. Som beskrevet i del 2.4 i denne oppgaven

²²⁸ Nissen, «Den Werlauffske gave», 159–162

²²⁹ Nissen, «Den Werlauffske gave», 159–161

²³⁰ Nissen, «Den Werlauffske gave», 161

²³¹ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway 1602–1855*, 102

²³² Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway 1602–1855*, 95–96

er det «Feutcherkartet» som sannsynligvis er en kopi av Melchior Ramus' norgeskart. Ettersom Wangensteens kart *Regni Norvegici delineatio novissima* fra 1753 ikke deler de samme likhetene med disse kartene, er det lite sannsynlig at Wangenstein brukte Melchior Ramus' norgeskart som kilde da han tegnet dette kartet. Av Ginsbergs to påstander er det altså påstanden om at Jonas og Joachim Frederik Ramus' kart *Delineatio Norwegiæ Novissima* lå til grunn for Wangensteens kart fra 1753 som fremstår som mest sannsynlig.

Det er få kilder som omtaler andre potensielle kilder til geografisk informasjon som var sentrale for Wangensteens karttegning enn *Delineatio Norwegiæ Novissima*. At Wangenstein var kjent med kart som fulgte de Witts fremgangsmåte med å plassere Nord-Norge i en mindre målestokk er helt sikkert. Reinertsen Berg beskriver også at Wangenstein skal ha kombinert informasjonen på *Delineatio Norwegiæ Novissima* med lokalkart fra danske og norske militærarkiver, men presiserer ikke hvilke kart det dreier seg om.²³³ Uten flere ledetråder blir det å spore opp nøyaktig hvilke regionale militærkart Wangenstein brukte vanskelig med tanke på denne oppgavens omfang.

3.4.2 *Delineatio Norwegiæ Novissimas* påvirkning på Wangensteens karttegning

Ettersom Kristian Nissen mener at Wangensteens norgeskart fra 1753 trolig er en kopi av det håndtegnede norgeskartet som lå til grunn for *Delineatio Norwegiæ Novissima*, er det naturlig å starte med å undersøke hvorvidt avbildningen av Norge på de to kartene har likhetstrekk. Allikevel er det kartet *Kongeriget Norge* som er i hovedfokus i dette kapittelet, og det er ikke nødvendigvis gitt at Wangensteens to norgeskart har mange likheter. Derfor vil også kartet *Kongeriget Norge* settes opp mot både Jonas og Joachim Frederik Ramus' *Delineatio Norwegiæ Novissima* og Wangensteens *Regni Norvegici delineatio novissima* fra 1753. Som nevnt mente Kristian Nissen at Wangenstein trolig brukte Joachim Frederik Ramus' originale håndtegnede kart som i dag er tapt i forbindelse med sin karttegning, ikke den trykte versjonen *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Dette gjør at enkelte uttalelser om kartets innflytelse er avhengig av at Joachim Frederik Ramus' håndtegnede kart og det trykte kartet *Delineatio Norwegiæ Novissima* hadde en nær lik avbildning av Norge.

Den generelle formen på Norge på *Delineatio Norwegiæ Novissima* og *Regni Norvegici delineatio novissima* har flere generelle likhetstrekk (Vedlegg 1 og 11). Som Ginsberg

²³³ Berg, *Verdensteater*, 167

påpeker gjelder dette spesielt den runde formen på kysten fra Bergen til sørspissen av Norge, et trekk som få andre samtidige kart delte med disse kartene.²³⁴ Begge de to kartene avbilder også Nord-Norge blankt, og i dette området har kartene store likhetstrekk. Med unntak av Nord-Norge gir kartene imidlertid inntrykk av å dele mer generelle likhetstrekk enn å være identiske på detaljnivå. Ser man eksempelvis på hvordan Østlandet er avbildet, fremstår kartene nokså ulike. Wangensteens bilde av innsjøene Tyrifjorden og Øyeren samt avbildningen av Oslofjorden, spesielt Nesodden, er ulikt bildet av de samme områdene på *Delineatio Norwegiæ Novissima* (fig 3.1 og 3.2). Enkelte områder på kartene, som Hardangerfjorden samt de sørlige delene av Helgelandskysten, fremstår dog noe likere.

At *Regni Norvegici delineatio novissima* fra 1753 ikke fremstår som en direkte kopi av det trykte kartet *Delineatio Norwegiæ Novissima* kan vises ved å sammenligne det med S. O. de

Figur 3.1: Utklipp av Osloområdet fra «Delineatio Norwegiæ Novissima» (Vedlegg 1)

Figur 3.2: Utklipp av Osloområdet fra Wangensteens «Regni Norvegici delineatio novissima» (Vedlegg 11)

Falckenskiolds (1738-1820) håndtegnede norgeskart fra 1757, også det kalt *Regni Norvegici delineatio novissima* (Vedlegg 12).²³⁵ Dette kartet virker i mye større grad enn Wangensteens kart fra 1753 å være en direkte kopi av det trykte kartet *Delineatio Norwegiæ Novissima*, noe

²³⁴ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway 1602–1855*, 102

²³⁵ Bech, «S.O Falkenskiold»

man eksempelvis ser på avbildningen av Sognefjorden på de tre kartene (fig. 3.2, fig. 3.4 og fig. 3.5). På dette kartet er det kun Båhuslenområdet samt avbildningen av landskapet øst for Trondheimsfjorden som ikke virker å være direkte kopiert etter Jonas og Joachim Frederik Ramus' trykte kart. For øvrig har de Falckenskiold inkludert den samme latinske teksten som Wangensteen inkluderte på sitt norgeskart fra 1753, noe som trolig betyr at de Falckenskiold enten kopierte dette fra Wangensteens kart eller at de begge kopierte det fra en felles kilde.

Figur 3.3: Sognefjorden. Utklipp fra Wangensteens *Regni Norvegici delineatio novissima* (Vedlegg 11)

Figur 3.4: Sognefjorden. Utklipp av fra *Delineatio Norvegiae Novissima* (Vedlegg 1)

Figur 3.5: Sognefjorden. Utklipp fra S.O de Falckenskiolds *Regni Norvegici delineatio novissima* (Vedlegg 12)

Basert på disse sammenligningene er det trolig at Wangensteen også brukte andre kilder til geografisk informasjon enn den avbildningen av Norge som vises på *Delineatio Norwegiæ Novissima* da han tegnet sitt norgeskart fra 1753. Da det ikke kan utelukkes at Joachim Frederik Ramus' originale håndtegnede norgeskart var noe ulikt *Delineatio Norwegiæ Novissima*, er imidlertid ikke dette nok til å avkrefte Nissens påstand om at det er en kopi av det håndtegnede norgeskartet. En mulighet er altså at Wangensteen kopierte Joachim Frederik Ramus' håndtegnede kart, mens de Falckenskiold kopierte den trykte versjonen av kartet. Til tross for en del ulikheter på kartene fører den generelle likheten i avbildningen av Norge på kartene til at Nissens påstand om at Wangensteen hadde kjennskap til kartbildet på *Delineatio Norwegiæ Novissima* er sannsynlig. Som Ginsberg påpeker virker dette spesielt å gjelde kystens form på Vestlandet, som er ulik andre samtidige kart.

Til tross for at store deler av Nord-Norge er avbildet i en mindre målestokk på *Kongeriget Norge*, viser kartet et klart rikere bilde av områdene nord for Senja enn både Wangensteens eget kart fra 1753 og *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Dette er spesielt tydelig i innlandsområdene i Finnmark, der de to sistnevnte kartene er blanke. Det er dermed sikkert at Wangensteen må ha benyttet andre kilder til geografisk informasjon da han tegnet disse områdene. En sammenligning mellom Wangensteens to kart og *Delineatio Norwegiæ Novissima* vil derfor ta for seg de norske områdene sør for Senja.

Gerhard Schøning så såpass store likheter mellom *Kongeriget Norge* (Vedlegg 10) og avbildningen av Norge som vises på *Delineatio Norwegiæ Novissima* at han hevdet Wangensteen hadde lagt dette kartet til grunn for sin karttegning. Sammenligner man eksempelvis avbildningene av Østlandet på de to kartene, ser man hvorfor Schøning kom med denne antakelsen. Utformingen av området rundt Oslo er et godt eksempel på et område der kartene har store likhetstrekk (fig.3.6 og 3.7). Det samme kan sies om områdene rundt Boknafjorden og Hardangerfjorden. Når det kommer til disse nevnte områdene virker *Kongeriget Norge* å ha flere likhetstrekk til *Delineatio Norwegiæ Novissima* enn det Wangensteens eldre norgeskart fra 1753 har. Det kan være flere forklaringer på hvorfor dette later til å være tilfellet. En mulighet er eksempelvis at Joachim Frederik Ramus' håndtegnede norgeskart var noe ulikt det trykte kartet, og at Wangensteen først fikk tilgang på den trykte versjonen av kartet etter 1753. Mangelen på gode kilder knyttet til Wangensteens bruk av geografisk informasjon i forbindelse med hans karttegning samt det faktum at Ramus' håndtegnede norgeskart trolig er tapt, gjør imidlertid dette vanskelig å fastslå.

Det virker altså som om Kristian Nissens tanker om kildegrunnlaget til *Kongeriget Norge* i grove trekk er korrekt. At Wangensteen kjente til Jonas og Joachim Frederik Ramus' avbildning av Norge virker basert på undersøkelsene i denne delen av kapittelet å være sikkert. Når det kommer til Wangensteens to norgeskart gjenskaper *Regni Norvegici delineatio novissima* fra 1753 i klart større grad enn *Kongeriget Norge* både den generelle formen på Norge og avbildningen av Nord-Norge som vises på *Delineatio Norwegiæ Novissima*. Det er imidlertid enkelte områder i Sør-Norge på *Kongeriget Norge* som har flere likhetstrekk til *Delineatio Norwegiæ Novissima* enn det Wangensteens eldste fra 1753 har til samme kart, noe som kan skyldes at Wangensteen først fikk tilgang til den trykte versjonen av kartet etter 1753.

Figur 3.6: Utklipp av Osloområdet fra «Delineatio Norwegiæ Novissima» (Vedlegg 1)

Figur 3.7: Utklipp av Osloområdet fra Wangensteens *Kongeriget Norge* (Vedlegg 10)

3.4.3 Melchior Ramus' kart fra 1692 og *Kongeriget Norge*

Som Kristian Nissen understrekte viser en sammenligning av kartene tydelig at avbildningen av Norge på *Delineatio Norwegiæ Novissima* ikke kan ha vært enekilden til kartbildet på *Kongeriget Norge*.²³⁶ Et eksempel på en større skala er at kysten fra Vika til Trondheimsfjordens innløp virker å være klart rundere på *Kongeriget Norge* enn på

²³⁶ Nissen, «Den Werlauffske gave», 161

Delineatio Norwegiæ Novissima, der kysten i større grad er preget av rette linjer. På detaljnivå er kysten langs Romsdalen, Nordmøre og innløpet til Trondheimsfjorden samt øyene utenfor samme område et godt eksempel på hvordan kartene enkelte steder viser den norske geografien ganske ulikt. I dette området ser man at flere av fjordene ofte har ulikt løp inn i landet og at øyenes utforming er forskjellig.

Figur 3.8: Utklipp av området rundt Trondheimsfjorden fra *Kongeriget Norge* (Vedlegg 10)

Figur 3.9: Utklipp av området rundt Trondheimsfjorden fra *Præfectura Nidrosiensis vulgo Trundheims Ampt* (Vedlegg 6)

Figur 3.10: Utklipp av området rundt Trondheimsfjorden fra *Delineatio Norwegiæ Novissima* (Vedlegg 1)

Det er interessant at det er nettopp de sistnevnte områdene som viser ulikheter ettersom Nissen hevdet at Pontoppidan hadde «begått en grovere feil i selve kartlesningen» når han

hevdet at kildegrunnlaget for dette området var de ni kartene som var signert «Ufta».²³⁷ Som nevnt opplyste Nissen om at de ni kartene til sammen var en kopi av Melchior Ramus' Trondheimskart fra 1692. Han hevdet videre at avbildningen av Trondheim, Nordmøre og Romsdalen på disse kartene ikke var hovedkilden til informasjon på de tilsvarende områdene på *Kongeriget Norge*, slik Pontoppidan mente, men at de kunne ha utøvd en form for innflytelse på kartbildet i «dets senere skikkelse», noe som trolig refererer til det trykte kartet. Sammenligner man disse områdene på Melchior Ramus' Trondheimskart fra 1692 og *Kongeriget Norge*, ser man at de har klare likheter (fig. 3.8 og 3.9). Akkurat over disse områdene har *Kongeriget Norge* større likheter til Melchior Ramus' kart enn til *Delineatio Norwegiæ Novissima*, noe som støtter tanken om at Wangenstein hadde tilgang på kart som viste Melchior Ramus' avbildning av området (fig. 3.10)

Basert på disse likhetene fremstår det som sannsynlig at Wangenstein hadde tilgang til og aktivt brukte den fremstillingen av Trondheim, Nordmøre og Romsdalen som vises på Melchior Ramus kart fra 1692, noe som støtter Pontoppidans påstand. Det er imidlertid tydelig at Wangenstein over dette området samt over andre områder på kartet hadde tilgang til kilder til geografisk informasjon som ikke er nevnt til nå i kapittelet. Ettersom man har få kilder som beskriver hans kildegrunnlag er det en vanskelig oppgave å spore opp disse.

3.4.4 Avbildningen av den norsk-svenske grensen på *Kongeriget Norge*

Som nevnt i del 3.3. er en særlig kjent feil på *Kongeriget Norge* at den norsk-svenske grensen er trukket gjennom Femunden. En feil av denne størrelsen på et kart som utkom 10 år etter grensen ble fastsatt, kan tyde på at Wangenstein trolig ikke hadde tilgang til de presise grensekartene som ble produsert i løpet av 1750-tallet. Hoem opplyser om at både Danmark-Norge og Sverige lagde pretensjonskart som ble brukt i forhandlingene knyttet til fastsettingen av grensen, der svenskene mente grensen burde gå gjennom Femunden. Dette var kart som viste hvor hvert land mente grensen burde gå, og altså ikke avbildninger av den faktiske grensen slik den så ut etter 1751.²³⁸ Det er da mulig at Wangenstein baserte sin avbildning av grensen på slike pretensjonskart.²³⁹ Også på *Regni Norvegici delineatio*

²³⁷ Nissen, «Den Werlauffske gave», 161

²³⁸ Hoem, *Norge på gamle kart*, 57

²³⁹ Gamborg Briså, «Kartografens agenda», 62

novissima fra 1753 har Wangensteen trukket grensen gjennom Femunden, som videre åpner muligheten for at han baserte sin avbildning av grensen på eldre og utdatert materiale.

Figur 3.11: Utklipp av deler av Finnmark fra *Kongeriget Norge* (Vedlegg 10)

Når det kommer til riksgrensen i Nord-Norge på *Kongeriget Norge*, er det tydelig at den er upresis, noe historieprofessor Hilde Sandvik poengterer.²⁴⁰ Et eksempel på dette er at Wangensteen har tegnet inn grensen alt for nært tettstedet Kautokeino, og dermed utelatt store norske landområder sørøst for tettstedet (fig. 3.11).

En mulig grunn til den upresise avbildningen av grenser i nord kunne vært relatert til at Wangensteen tegnet og utga *Kongeriget Norge* før det store svensk-norske prosjektet om å kartlegge grensen i sin helhet i perioden 1752–1766 ble ferdigstilt. Det er imidlertid et faktum at det fantes flere kart fra tiden før grensen ble fastsatt i 1751 som har en langt mer presis avbildning av riksgrensen i nord enn det *Kongeriget Norge* har, eksempelvis Thomas Hans Heinrich Knoffs kart over Finnmark fra 1749 (Vedlegg 13). Grunnet den upresise fremstillingen av grensen på *Kongeriget Norge* er det lite sannsynlig at Wangensteen hadde tilgang på kart som dette. Som nevnt i del 3.2.3 påpekte Schøning at de ikke var gitt at man fikk tilgang på kartene fra grensekommisjonen.

3.5 *Kongeriget Norges* funksjon og mening i samtiden

Kongeriget Norge fremstår i litteraturen som et av de mer kjente dansk-norske kartene som avbilder hele Norge fra 1700-tallet. Allikevel finnes det lite konkret informasjon om hvorfor kartet ble til, og hvorfor kartet har det utseende det har. I mangelen på skriftlige kilder blir

²⁴⁰ Torgersen, «Første nordmann som tegnet Norge»

Gerhard Schønings kritikk av *Kongeriget Norge* sentral da det er et samtidig verk som kom med flere kritiske innvendinger til flere av Wangensteens valg. Da det ikke er mulig å undersøke alt ved et såpass komplekst kartbilde som *Kongeriget Norge*, vil oppgaven i et forsøk på å belyse kartets funksjon og mening i samtiden fokusere på Wangensteens avbildning av Nord-Norge, valg knyttet til merking av grenser innenlands og kartets ønskede publikum. Avslutningsvis vil kapittelet forsøke å svare på hva slags kart *Kongeriget Norge* var i samtiden.

Innledningsvis bør det påpekes at det er få kilder som omtaler hvorvidt og eventuelt i hvilken grad styresmakten i Danmark-Norge var involvert i Wangensteens karttegningsprosjekt. Som vist i kapittel 2 hadde dette tidligere variert i stor grad. Johan Heitman fikk sitt karttegningsprosjekt i oppdrag fra styresmakten, mens Melchior Ramus selv tok initiativet til sitt prosjekt i et brev til kongen. Når det kommer til Jonas og Joachim Frederik Ramus' prosjekt, virker ikke styremakten å ha vært involvert. At Wangenstein skrev på *Kongeriget Norge* at det ble til «Med Kongelig Allernaadigst Tilladelse og Bevilling...» tyder imidlertid på at han selv har tatt initiativet til karttegningsprosjektet (Vedlegg 10). At han skulle betale tilbake lånet han fikk for å stikke kartet tyder også på at han i stor grad finansierte prosjektet selv. Det er ingen kilder som beskriver at Wangenstein fikk betaling for arbeidet av styresmakten, slik som eksempelvis både Melchior Ramus og Johan Heitman fikk lovnader om. Det som er av kilder tyder altså på at *Kongeriget Norge* var et resultat av et mer eller mindre privat karttegningsprosjekt, og at det trolig var Wangenstein selv som tok de sentrale avgjørelsene.

Det er ingen kjente kilder som beskriver Wangensteens motiv for å tegne og utgi *Kongeriget Norge*. Det er imidlertid flere mulige grunner til at Wangenstein kunne ønske å lage et norgeskart av denne typen. Som Gerhard Schønning beskrev, var kartene som avbildet Norge som helhet på Wangensteens tid mangelfulle. Etersom Wangenstein trolig var kjent med *Delineatio Norwegiæ Novissima*, er det sannsynlig at han selv var klar over hvordan denne avbildningen var klart annerledes og mer presis enn den mange andre samtidige kart viste. En mulig grunn til at han ønsket å tegne et norgeskart kan være at *Delineatio Norwegiæ Novissima* viste han at det var mulig å forbedre avbildningen av Norge på kart. En annen mulig grunn er at Wangenstein tegnet kartet i håp om å stige i gradene i militæret. Som beskrevet i del 3.3 var karttegnning sett på som en viktig ferdighet hos offiserer på denne tiden.

Hvis dette var tilfellet, later det til at dette ikke lyktes ettersom han fortsatt var kaptein i artillerikorpsset da han utga sitt kart over Akershus stift i 1763.²⁴¹

3.5.1 Hvorfor ser kartet ut som det gjør?

Som tittelfeltet beskriver viser *Kongeriget Norge* Norge som helhet med både riksgrensen samt stift- og prostigrenser innenlands. Samtidig gjør Wangensteens markering av blant annet byer, handelssteder, kirker og gruver at kartet presenterer noe mer enn bare landets geografi. Sandvik mener at *Kongeriget Norge* viser et land som er i bruk, og argumenterer for at det faktisk at ingen områder er blanke gir inntrykk av at nordmenn drev handel på kryss og tvers av riket.²⁴² Rundt tittelfeltene på kartet er som nevnt tradisjonelle norske næringer avbildet, noe Ginsberg informerer om var vanlig på eldre kart.²⁴³ *Kongeriget Norge* virker på mange måter å være Wangensteens forsøk på å presentere Norge slik som det var da kartet kom ut i 1761, med eksempelvis de gruvene og handelsstedene som var sentrale da. Dette omfatter ikke bare den norske geografien, men også deler av samfunnet og den daværende inndelingen av landet.

Gerhard Schønings artikkel om Wangensteens kart er svært interessant. Det er en kritisk samtidig stemme fra det Norge som skulle vises på kartet. Noe som det er verdt å merke seg er at Schønning gjennomgående behandler *Kongeriget Norge* som del av en kategori eller type kart som omtales som «almindelige Kart». Den avbildningen av Norge som vises på *Delineatio Norwegiæ Novissima* blir også omtalt slik i artikkelen.²⁴⁴ Det har tidligere blitt nevnt at dette trolig er det man i dag kunne ha kalt et nasjonalt kart eller et norgeskart, i motsetning til eksempelvis et fylkeskart. Det virker som om Schønning har en klar formening om hva et «amindeligt Kart» bør inneholde, hvordan det bør se ut og hvem det skal kunne brukes av. Schønning åpner for eksempel et avsnitt i artikkelen med: «Hvorledes Norge paa et almindeligt Kart allerbest og rigtigst bør inddeles...».²⁴⁵ En åpningssetning av denne typen går igjen flere steder i artikkelen.²⁴⁶ Kritikken virker altså primært å være rettet mot

²⁴¹ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 104–105

²⁴² Torgersen, «Første nordmann som tegnet Norge»

²⁴³ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway*, 101

²⁴⁴ Schønning, «Nogle Anmærkninger ...», 360

²⁴⁵ Schønning, «Nogle Anmærkninger ...», 364

²⁴⁶ Schønning, «Nogle Anmærkninger ...», 361, 363, 366, 369

Wangensteens valg og prioriteringer innenfor rammen av å være en del av kategorien «almindeligt Kart».

Når det kommer til inndelingen av riket på kartet, er Schøning delvis uenig i Wangensteens fremgangsmåte, og påpeker at det er flere forskjellige meninger knyttet til hvordan dette best kan løses på et «almindeligt Kart». Schøning sier seg enig i at landet bør deles inn i stifter, men mener at det å markere prostiene i stedet for amter og fogderier ikke er den beste fremgangsmåten på et «almindeligt» kart. Dette begrunnes med at denne inndelingen ligger nærmere både den politiske styringen av landet og nordmenns dagligtale. Selv ville han også ha markert Norges «Provincer», altså eldre geografiske inndelinger som «Romsdal» og «Hordeland», da disse i enda større grad står i samsvar med dagligtalen. Avslutningsvis legger han til at man kan ha med prostigrenser på et «almindeligt» kart dersom det er rom til det, men et bedre alternativ er å ha egne kart over sogn, prestegjeld og prostier.²⁴⁷

Et svært interessant trekk ved denne delen av kritikken er at premisset om at *Kongeriget Norge* skal være et «almindeligt Kart» som oppfyller visse kriterier ser ut til å føre til at Schøning ikke lager rom for at det var Wangensteens hensikt å kartlegge nettopp prostigrensene. Sidsel Kvarteig mener at ett av Wangensteens hovedmål var å vise nettopp kirkestiftenes utstrekning.²⁴⁸ Dette kan støttes av at Wangenstein har avbildet både hovedkirker og «Annex-Kirker» med symboler på *Kongeriget Norge*. Grunnet manglende kilder om Wangensteens motiv er det imidlertid vanskelig å si sikkert om et av hans hovedmål var å vise nettopp disse grensene på kart, eller om det slik som det fremstår i Schønings artikkel kun var en av flere mulige løsninger for å vise inndelingen av landet innenlands, og at plassmangel gjorde at Wangenstein valgte en type inndeling fremfor andre.

Wangensteens avbildning av Nord-Norge blir sterkt kritisert av Schøning, noe han begrunner med at: «...et almindeligt Kart over et Land bør forestille dette i sin rette Størelse, Strækning, Skikkelse og Inddeling, og vise dets hele Beliggenhed, saa vel i Henseende til sig selv, som til de næst grændsende Lande...».²⁴⁹ Om hvorfor Wangenstein har valgt å gjøre dette peker Schøning i stor grad på økonomiske faktorer, og erkjenner at kostnadene ville ha blitt større om Wangenstein tegnet hele riket i én målestokk. Han informerer også om at de utenlandske karttegnerne som i likhet med Wangenstein avbildet Nord-Norge på denne måten, gjorde det

²⁴⁷ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 365–366

²⁴⁸ Torgersen, «Første nordmann som tegnet Norge»

²⁴⁹ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 366

for å kutte kostnadene. De økte kostnadene som ville ha fulgt med om man tegnet et norgeskart i én målestokk, mener Schøning man trolig kunne tjent inn igjen ved at folk ville ha betalt dobbelt så mye for denne typen kart kontra et kart som deler et rike i to slik *Kongeriget Norge* gjør.²⁵⁰ Dette forutsetter imidlertid at man kunne legge ut for de økte kostnadene, og at kartet var tilgjengelig på det private markedet.

Wangensteens valg om å avbilde Nord-Norge for seg selv med en mindre målestokk på *Kongeriget Norge* virker å bli fremstilt som en utelukkende økonomisk avgjørelse. Sigurd Engelstad skrev som nevnt at Wangensteen arbeidet under trange kår som karttegner, og viste til lånet som måtte til for at *Kongeriget Norge* skulle bli stukket.²⁵¹ At det var økonomiske begrensninger som i hovedsak førte til avbildningen av Nord-Norge på *Kongeriget Norge*, fremstår som svært sannsynlig basert på Schøning artikkel og Engelstads uttalelse. Sidsel Kvarteig mener det er lite sannsynlig at Wangensteens avbildning av Nord-Norge er et uttrykk for at han mente disse områdene var mindre viktige, og peker på den viktige rollen Nord-Norge hadde i tørrfiskhandelen som da var en av Norges viktigste næringer.²⁵²

Noe som virker å være gjennomgående i Schønings artikkel er fokuset på det eventuelle publikummet til *Kongeriget Norge*. I den delen av artikkelen der han hevder at man burde markere både eldre og nyere grenser på et «almindeligt Kart», begrunner han dette med at det ville samsvare både med dagligtalen til nordmenn og den politiske forvaltningen av landet. Schøning har også gjennomgående i artikkelen et stort fokus på det han omtaler som «Fremmede», noe som konteksten tilsier er folk utenfor Danmark-Norge. I forbindelse med kritikken av avbildningen av Nord-Norge er et av hovedargumentene at de som ikke har forhåndskunnskaper om rikets skikkelse, ville bli forvirret av en slik fremstilling.

Schøning mener også at mangelen på en kompassrose, samt det faktum at Wangensteen kun har inkludert norske mil i målestokken på kartet, gjør kartet mindre anvendelig for et internasjonalt publikum. Om stedsnavn på kartet er han av den oppfatning at Wangensteen enkelte steder har markert et område med et prestegjelds navn i stedet for navnet på sogn og bygder. Han opplyser om at disse navnene riktignok kunne være like, men de kunne også være ulike, og Wangensteens valg av stedsnavn er ifølge Schøning spesielt forvirrende for

²⁵⁰ Schøning, *Nogle Anmærknigner*, 367

²⁵¹ Engelstad, *Norge i kart gjennom 400 år*, 107

²⁵² Torgersen, «Første nordmann som tegnet Norge»

«Fremmede».²⁵³ At Schøning gjentatte ganger opplyste om trekk ved kartet som kunne forvirre eller mislede et internasjonalt publikum tyder på at han så det som sannsynlig at kartet kunne få eller hadde fått en viss spredning internasjonalt da han skrev artikkelen.

Spørsmålet om hvorvidt Wangensteen hadde et internasjonalt publikum i tankene da han tok sentrale valg for utseendet til *Kongeriget Norge* er vanskelig å besvare, primært fordi man mangler kilder som beskriver kartets opphav. Det er imidlertid et faktum at det kun er den tyske teksten på kartet, som ble beskrevet i del 3.3., som vitner om at karttegneren tenkte på et eventuelt internasjonalt publikum. Den resterende teksten på kartet, som kartets tittel og forklaringen på dets innhold, er skrevet på dansk-norsk. Her kunne Wangensteen ha skrevet på latin, noe som ville vært mer vennlig for et internasjonalt publikum. At kartets målestokk er kun oppgitt i norske mil fremstår også som svært merkelig hvis Wangensteen produserte kartet med et internasjonalt publikum som prioritert målgruppe. Dette gjør at den tyske teksten fremstår som tilleggsinformasjon for tyskere på et kart som primært ble skapt for et dansk-norsk publikum.

3.5.2 Hva slags kart var *Kongeriget Norge* i samtiden?

Ser man utelukkende på Schønings artikkel fremstår *Kongeriget Norge* som et forsøk på å tegne et «almindeligt Kart» over Norges rike. At en slik omfattende fremstilling fører til valg og prioriteringer, poengterte Schøning selv i forbindelse med omtalen av Wangensteens valg av stedsnavn da han uttrykte at karttegneren naturligvis må utelate stedsnavn grunnet plassmangel, og at karttegneren trolig må prioritere én type inndeling av landet over andre. Det kommer også frem at det å ha avbildet en riksgrense er svært viktig på et slik kart, trolig for å fremheve hva som er og ikke er en del av riket.²⁵⁴ Som vist i forrige del, virker det også som om kartets anvendelighet for et bredt publikum var viktig for Schøning, som var opptatt av at kartet ikke skulle forvirre de som ikke hadde forhåndskunnskaper om riket. Som nevnt virker hoveddelen av Schønings kritikk å basere seg på eventuelle ulikheter *Kongeriget Norge* har til hans idealbilde av et slikt norgeskart.

Det er flere trekk ved kartet som ble nevnt i del 3.4.1 som støtter at Wangensteen forsøkte å presentere et helhetlig bilde av Norge som kunne brukes av et bredt publikum da kartet kom ut, blant annet dekorasjonene som viser de viktigste næringene, symboler for steder som var

²⁵³ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 366–367, 370

²⁵⁴ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 363, 366, 369

sentrale for det norske samfunn som gruver, kriker og handelssteder og én av flere administrative inndelinger av landet. Til tross for at Nord-Norge er avskåret fra resten av riket og at kartet avbilder riksgrensen upresis, viser også kartet hele Norge og forsøker å vise hva dette inkluderte i 1761. *Kongeriget Norge* inneholder altså svært mye av det Schøning mente burde være med på et «almidelig Kart», noe som støtter at Wangensteens norgeskart kan beskrives som del av denne kategorien. Når Schøning kritiserte kartet, virker det større grad å være knyttet til Wangensteens prioriteringer innenfor denne rammen, samt den geografiske presisjonen på kartet.

Wangensteens egen økonomi påvirket trolig påvirket kartbildet på *Kongeriget Norge*. Dette viser seg spesielt i avbildningen av Nord-Norge. Sannsynligvis hadde han også begrenset tilgang til alt av ny geografisk informasjon, som grensekartene. Likevel klarte han å skape et nytt og forbedret bilde av Norge som helhet, noe som vist i del 4.4. trolig hadde nær sammenheng med at han kjente til Jonas og Joachim Frederik Ramus' bilde av Norge. Om *Kongeriget Norge* presiserer Schøning at: «...de Erindringer, hvilke hidindtil af mig derover ere giorte, ingenlunde betage det den Roes, som det ellers fortiener.»²⁵⁵ Ginsberg viser for øvrig til to senere tyske kopier av kartet, noe som tyder på at Wangensteens tanke om at kartet hadde et marked i Tyskland var korrekt.²⁵⁶

²⁵⁵ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 374

²⁵⁶ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway 1602–1855*, 102–103

4 *Det Sydlige Norge (1785) og Det Nordlige Norge (1795)*

4.1 Innledning

Christian Joachim Pontoppidans (1739–1807) to kart *Det Sydlige Norge* (Vedlegg 14) og *Det Nordlige Norge* (Vedlegg 15), som utkom i henholdsvis 1785 og 1795, fikk status som de mest presise kartene over Norge fra deres utgivelse frem til Peter Andreas Munch (1810–1863) utga kart på midten av 1800-tallet.²⁵⁷ Kristian Nissen uttalte at spesielt kartet over Sør-Norge nesten fremstod som moderne sett opp mot eldre kart.²⁵⁸ I forbindelse med utgivelsene av kartene utga Pontoppidan også to bøker, *Geografisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge i trende Afdeelingen* og *Geografisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge i tvende Afdeelingen*. I motsetning til hva som var tilfellet med *Delineatio Norwegiæ Novissima* og *Kongeriget Norge* i kapittel 2 og 3 har man ved hjelp av disse bøkene tilgang til karttegnerens egne beskrivelse av blant annet kartenes kildegrunnlag og karttegnerens ønsker for kartene. Dette gjør bøkene høyst interessante for dette kapittelet. I likhet med de foregående kapitlene vil den historiske konteksten for karttegning da kartene ble utgitt, karttegneren og kartenes kildegrunnlag bli undersøkt. Avslutningsvis vil kapittelet diskutere kartenes funksjon og mening i samtiden. Ettersom de to bøkene vil bli brukt gjennom hele kapittelet, bør forholdet mellom bøkene og kartene avklares alt innledningsvis.

Pontoppidan beskriver at boken han utga med kartet *Det Sydlige Norge* har to mål, der det første er å vise en oversikt over de hjelpemidler han brukte i forbindelse med tegningen av kartet, mens den andre er å presentere de opplysningene om Norges geografi som han hadde innsamlet i forbindelse med karttegningsprosjektet.²⁵⁹ Bokens innledning benyttes til å fortelle om det førstnevnte, og det kommer her frem at Pontoppidan ikke bare presenterer sitt kildegrunnlag, men også opplyser om hvordan han samlet inn kildene, hvem han fikk kildene fra og i en forlengelse av dette, hvordan han arbeidet.²⁶⁰

²⁵⁷ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 126, 220–223

²⁵⁸ Nissen, «Gamle kart», 13

²⁵⁹ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 1

²⁶⁰ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 1–30

Den resterende delen av boken som utkom med *Det Sydlige Norge* blir benyttet til å utføre det andre av de to ovennevnte målene. Pontoppidan har som tittelen på boken tilsier valgt å dele hoveddelen av boken i tre. Den første delen er en geografisk beskrivelse av Sør-Norge, som eksempelvis inneholder en beretning om Norges geografiske posisjon og informasjon om elvene. Den andre delen har et fokus på grenser og inndelingen av riket samt en beskrivelse av «de mærkværdigste Steder», eksempelvis kjøpsteder, mens den siste delen tar for seg veiene.²⁶¹ Pontoppidan informerer om at han egentlig ikke skulle utgi boken om «Det Sydlige Norges» kildegrunnlag da han ikke så på det som et interessant verk. Imidlertid ble han etter hvert overbevist om at denne boken kunne «... tiene til en nøiagtigere local Kundskab om dette Land» enn det tidligere geografiske beskrivelser bidrog til.²⁶²

I boken som fulgte med utgivelsen av *Det Nordlige Norge* i 1795 forteller Pontoppidan at verket kunne sees på som en fortsettelse av boken som fulgte med kartet over Sør-Norge.²⁶³ Dette peker mot at målene med bøkene er det samme, og oppbyggingen av bøkene er tilnærmet lik. Som man ser i tittelen til boken om Nord-Norge inneholder den bare to hoveddeler, men dette skyldes at beskrivelsen av veiene er plassert i den delen som beretter om grensene og landets inndeling.²⁶⁴

Til tross for at Pontoppidan beskriver hoveddelene av bøkene som en nedtegnelse av de kildene han hadde mottatt i forbindelse med tegningen av kartene, er det enkelte ulikheter mellom det som står i bøkene og den informasjonen som vises på kartene. En av årsakene til dette er at det er mer begrenset hva man kan inkludere av informasjon på en kart sammenlignet med en skriftlig tekst, noe Pontoppidan uttrykker i forbindelse med en beretning om ulike beskrivelser av fogderier og amter han mottok: «Alle disse Efterretninger, haver jeg benyttet saameget muelig, og saavidt Rummet haver tilladt at kunde anføres på Charterne.»²⁶⁵ En annen årsak karttegneren nevner er at han mottok en del av sitt kildegrunnlag etter at kartet var stukket, noe som førte til at ikke alt kunne endres i samsvar med de nyeste kildene ettersom kobberplaten på enkelte steder var for slitt.²⁶⁶

²⁶¹ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 1, 187, 251

²⁶² Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 1

²⁶³ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge*, 5

²⁶⁴ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge*, 37, 43

²⁶⁵ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 5

²⁶⁶ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 26

En siste årsak som kan nevnes i forbindelse med forrige avsnitt er knyttet til at et kart og en bok er to ulike måter å presentere informasjon på. Et eksempel på dette er at Pontoppidan beskriver at han på *Det Sydlige Norge* konsekvent har skrevet inn navn på prestegjeld ved symbolene for hovedkirker selv om navnene på prestegjeld og hovedkirker ikke alltid stemte overens. Dette gjorde han fordi prestegjeldsnavnene var mer kjente, som igjen skulle føre til at det blant annet var lettere å finne hovedkirkene på kartet. I boken om *Det Sydlige Norge* har han imidlertid skrevet inn navnene slik hans kilder skriver dem.²⁶⁷

Forholdet mellom bøkene og kartet later basert på Pontoppidans utsagn til å være meget nært. Innledningene i bøkene brukes til å berette om kartenes kildegrunnlag og innsamlingen av disse, som igjen gir et innblikk i arbeidsprosessen bak kartene. De resterende delene av bøkene fremstår i stor grad som en skriftlig versjon av de opplysningene Pontoppidan forsøker å vise med kartene. Av størst interesse for denne oppgaven er dermed de to bøkens innledninger ettersom det er her karttegneren beskriver sitt karttegningsprosjekt.

4.2 Den historiske konteksten for karttegning i Danmark-Norge i perioden 1770–1785

Det er mye som tyder på at styresmakten i Danmark-Norges økte fokuset på å forbedre både den geografiske kunnskapen om Norge og den geografiske avbildningen av Norge i tiden opp mot utgivelsen av Christian Jochum Pontoppidans to kart i 1785 og 1795. Pontoppidan var den første som i stor grad benyttet seg av den nye geografiske informasjonen som ble produsert av de to løytnantene Johan Jacob Rick og Ditlev Wibe mellom 1779–1784.²⁶⁸ Målingene de to løytnantene gjorde basert på triangulering og astronomisk bestemte punkter hadde en nær forbindelse med institusjonen Norges Grændsers Oppmaaling, som ble opprettet i 1773. Denne institusjonen, som i dag heter Statens Kartverk, har endret navn flere ganger, og basert på Harssons argumentasjon i boken *Med kart skal landet bygges* vil den heretter konsekvent bli omtalt som «Oppmålingen» ettersom ordet «oppmåling» som oftest har vært med i institusjonens navn.²⁶⁹ Da opprettelsen av denne institusjonen og følgen av dens opprettelse fremstår som det viktigste statlige initiativet til kartlegging av større norske områder i perioden før Pontoppidan tegnet sitt kart, virker det naturlig å gjøre kort rede for

²⁶⁷ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 27

²⁶⁸ Berg, *Verdensteater*, 187–188

²⁶⁹ Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 4

institusjonens arbeid mellom 1773 og 1784 for å undersøke konteksten Pontoppidan befant seg i da han tegnet kart.

I tillegg til det statlige kartleggingsarbeidet utført av Oppmålingen, virker det som om styresmakten i Danmark-Norge også aktivt støttet andre prosjekter som involverte karttegning av større norske områder i denne perioden. Et av dem var Pontoppidans karttegningsprosjekt, og spesielt innledningen til boken om *Det Sydlige Norge* er en kilde til informasjon om styresmaktens grad av involvering i karttegningsprosjektet da Pontoppidan her beskriver hvordan han fikk sitt kildegrunnlag. Dette gjør innledningen av boken svært interessant for å undersøke konteksten Pontoppidan selv befant seg i da han tegnet *Det Sydlige Norge*.

4.2.1 Oppmålingen

Oppmålingen ble opprettet i en tid der man fryktet at en krig mellom Danmark-Norge og Sverige var nært forestående. Gustav 3., som ble konge i Sverige i 1771 og hadde gjenopprettet eneveldet i Sverige ved statskupp i 1772, skal ha vært svært åpen for tanken om en forening av Sverige og Norge, noe som skal ha basert seg på at han mente nordmennene var lei av dansk overherredømme og at han ønsket å gjenreise Sverige som stormakt. Hans tanke var ikke uten støtte i Norge: i perioden 1770–1772 hadde det blitt større trykkefrihet i Danmark-Norge, som igjen hadde ført til at det ble produsert danskfientlige pamfletter. Spesielt borgere på Østlandet ble utpekt som svenskvennlige av den danske styresmakten. Gustav 3. skal også ha lagt sin hyllestreise i 1772 nær riksgrensen, og ha hatt agenter i Norge som arbeidet for hans sak.²⁷⁰

I Danmark-Norge skal informasjon om Gustav. 3s planer ha ført til økt beredskap. Ettersom det norske militæret var i dårlig forfatning, gikk general Heinrich Wilhelm von Huth (1717–1806) i gang med å forsterke den delen av Norge der kriger mot Sverige vanligvis hadde utspilt seg, altså grenseområdet fra Halden til Trondheim.²⁷¹ Von Huth skal ha blitt oppmerksom på mangelen på kunnskap om Norges geografi, noe som igjen førte til kartleggingen av norske områder, og spesielt de grenseområdene som kunne være sentrale i en eventuell krig, ble satt på dagsordenen. Det var i denne militære konteksten Oppmålingen ble opprettet i 1773.²⁷² Oppmålingen var under dens første fase rent militært organisert, og

²⁷⁰ Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 8–12

²⁷¹ Berg, *Verdensteater*, 172

²⁷² Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 12, 14, 28–29

spesielt sentralt i hierarkiet stod general von Huth som fra etableringen av institusjonen frem til 1805 skal ha fungert som Oppmålingens overhode. Von Huth var fra etableringen av Oppmålingen til 1784 del av Det danske Generalitets- og Commissariats-Collegium, et utøvende organ i det Dansk-Norge statsapparatet som behandlet de saker som angikk hæren. Etter et statskupp organisert av kronprins Frederik, senere Frederik 6., og hans støttespillere i 1784, ble von Huth utnevnt til geheimestatsråd, en høy posisjon i makthierarkiet i Danmark-Norge.²⁷³

Oppmålingene som ble utført av Oppmålingen langs riksgrensen i perioden 1773–1778 bar preg av at de arbeidet med et relativt lavt budsjett på 1500 riksdaler årlig, som blant annet førte til at karttegrnerne ikke var trent i nye og forbedrede kartleggingsmetoder. Etter hvert som manglene ved de til nå benyttede kartleggingsmetodene ble åpenbare, sendte von Huth de to løytnantene Johan Jacob Rick og Ditlev Wibe til Danmark for å lære den moderne og mer nøyaktige kartleggingsmetoden trigonometrisk triangulering av den danske professoren og foregangsmannen innen faget i Danmark-Norge, Thomas Bugge.²⁷⁴

Etter å ha avlagt eksamen og fått gode skussmål fra Bugge, begynte de med sitt arbeid i 1779. Dette arbeidet innbar primært å fastslå de geografiske koordinatene for bestemte punkter i terrenget, basert på trigonometri, og dermed lage et skjelett som skulle ligge til grunn for andre kart. Rick og Wibe tegnet altså ikke detaljerte landkart selv, men la det matematiske og astronomiske grunnlaget som andre karttegnere skulle basere sine kart på. De startet med å beregne posisjonen til flaggstangen på Kongsvinger festning. Denne skulle fungere som Norges nullmeridian. I 1784 hadde de over en femårsperiode utregnet koordinatene for en rekke punkter mellom Kongsvinger og Verdalen. I tillegg hadde de også utregnet koordinatene for Christiania, Fredrikshald, Kongsvinger og Christiansand i denne perioden.²⁷⁵

Det er altså tydelig at Oppmåling i den perioden som er sentral for denne oppgaven i stor grad var en militær institusjon. Dette la naturlig nok føringen på Oppmålingens fokusområde, som i den innledende perioden virker i stor grad å ha begrenset seg til områdene ved riksgrensen som kunne være sentrale i en eventuell krig med Sverige. Uavhengig av kartleggingens formål er etableringen av Oppmålingen og dens videre arbeid et bevis på at styresmakten i Danmark-Norge finansierte kartarbeid i perioden opp mot utgivelsen av *Det Sydlige Norge* i

²⁷³ Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 27–28

²⁷⁴ Berg, *Verdensteater*, 173, 176

²⁷⁵ Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 112, 198–201

1785, og at de så behovet for økt geografisk kunnskap om riket. Hvordan Oppmålingens arbeidet påvirket avbildningen av Norge på Pontoppidans kart vil bli undersøkt videre i del 4.4.

4.2.2 Styresmaktens involvering i andre prosjekter som involverte karttegning

Avslutningsvis i innledningen i boken om kartet over Sør-Norge skriver Pontoppidan at «... Hans Kongelige Majestets allernaadigste Understøttelse allene er det, der haver sat mig i Stand til at foretage dette ligesaa bekostelige som møisomme Arbeide...».²⁷⁶ Denne setningen forteller både at Pontoppidans karttegningsprosjekt var dyrt, og at det trolig var styresmakten som finansierte det, noe som tyder på at de så behovet for en ny og forbedret avbildning av Norge på kart. Dette bekreftes videre av at det både på kartet over Sør-Norge og kartet over Nord-Norge står skrevet at kartene ble til «efter Kongelig Allernaadigst Befaling» (Vedlegg 14 og 15),²⁷⁷ noe som peker mot at Pontoppidan fikk karttegningsprosjektet i oppdrag fra styresmakten. Dette står eksempelvis i kontrast til Wangensteens karttegningsprosjekt da hans norgeskart ble til «Med Kongelig Allernaadigst Tilladelse og Bevilling» (Vedlegg 10).

Pontoppidans karttegningsprosjekt virker heller ikke å være det eneste kartrelaterte prosjektet som fikk økonomisk støtte fra den dansk-norske styresmakten i denne perioden. Gerhard Schøning forteller at hans reiser i perioden 1773–1775 i ulike deler av Norge ble finansiert ved hjelp en økonomisk støtte fra styresmakten på 500 riksdaler.²⁷⁸ Dette virker som en betydelig sum med tanke på at Opplysningens årlige budsjett da det ble opprettet omtrent på samme tid var på 1500 riksdaler. Ginsberg mener Schønings hovedmål med disse reisene var å samle materiale som kunne belyse Norges historie.²⁷⁹ Som diskutert i kapittel 2 i denne oppgaven har imidlertid historie og geografi historisk sett hatt et nært forhold, og Schøning selv beskrev at han fikk den økonomiske støtten for «... at opsøge hvad endnu kunde være tilovers af Oldsager, eller tienligt til Oplysning i Historien og Geographien...».²⁸⁰ Dette peker mot at innhenting av geografisk informasjon om Norges rike også stod sentralt i prosjektet, dog med et noe annet formål enn det eksempelvis Pontoppidan hadde. I likhet med Jonas og Joachim Frederik Ramus' karttegning er det trolig at Schøning ønsket å bruke den geografiske

²⁷⁶ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 30

²⁷⁷ Pontoppidan har riktignok stavet ordet «Befaling» noe forskjellig på de to kartene. På kartet «Det Sydlige Norge» står det «Befaling», mens det på kartet «Det Nordlige Norge» står «Befaling».

²⁷⁸ Schøning, *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773,1774,1775*, 1

²⁷⁹ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 116

²⁸⁰ Schøning, *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773,1774,1775*, 1

informasjonen i forbindelse med historisk forskning. Schøning tegnet flere historiske kart som ble utgitt mellom 1777 og 1783.²⁸¹

Et annet prosjekt som i større grad virker å dreie seg utelukkende om innhenting av geografisk informasjon og karttegning beskrives av Pontoppidan i boken om *Det Sydlige Norge* fra 1785. Her skriver han at «Hr. Capitain Todal»²⁸² i Bergen fikk økonomisk støtte fra styresmakten for å utføre geografisk arbeid, noe som resulterte i et kart over søndre Bergenhus stift som Pontoppidan beskriver som et godt tegnet kart basert på flere års arbeid.²⁸³ Til tross for at Pontoppidan hverken presiserer når Niels Todal (1735–1803) fikk den økonomiske støtten, hvilke år han arbeidet med kartet eller når kartet ble ferdigstilt, er det sannsynlig at dette skjedde etter 1776 ettersom at Todal var stasjonert i Danmark i perioden 1761–1776.²⁸⁴ At styresmakten i Danmark-Norge støttet flere prosjekter som involverte karttegning økonomisk i tiden opp mot utgivelsen av *Det Sydlige Norge* i 1785, tyder på at det fra offisielt hold ble sett på som en prioritet å bedre både kunnskapen og avbildningen av Norges geografi. Denne tanken støttes videre av den økonomiske støtten til Oppmålingen og arbeidet denne institusjonen utførte.

Avslutningsvis bør det nevnes at det i Pontoppidans beskrivelser av hans arbeidsmetoder kommer frem at støtten fra styresmakten ikke nødvendigvis kun var økonomisk. Et eksempel her er at Pontoppidan mottok kart over Ørland og Aure prestegjeld i Trondheims stift samt generelle beskrivelser av stiftet fra Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab «efter Hr. Conferenceraad Erichsens Anmodning».²⁸⁵ Dette vises også ved at Pontoppidan takker «...de Kongl. Collegier, saavelsom andre Høie Herrer...» for å ha gitt han tilgang til eldre kart og for at de innhentet og forsynte han med geografiske beskrivelser.²⁸⁶ Denne støtten som Pontoppidan fikk er videre et bevis for at hans karttegning foregikk i en tid der den dansk-norske styresmakten var villige til å aktivt bidra til å skape bedre geografisk kunnskap om Norge. Disse aktørene, som virker å ha vært sentrale for Pontoppidans karttegning, vil bli videre undersøkt i del 4.4 og 4.5.

²⁸¹ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 115–117

²⁸² Det er trolig Niels Todal (1735–1803) Pontoppidan refererer til. Se Ovenstad, *Militærbiografier*, Bind 2 (I-Ø), *Militærbiografier – den norske hærs officerer fra 18. januar 1628 til 17. mai 1814*, 494

²⁸³ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 21

²⁸⁴ Ovenstad, *Militærbiografier*, Bind 2 (I-H), *Militærbiografier – den norske hærs officerer fra 18. januar 1628 til 17. mai 1814*, 494

²⁸⁵ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 20–21

²⁸⁶ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 30

4.3 Om Pontoppidan og kartene *Det Sydlige Norge* og *Det Nordlige Norge*

Om Christian Jochum Pontoppidans (1739–1807) liv vet man at han var sønn av sogneprest Børge Dinesen Pontoppidan og Merlene Sophia Jochumsdatter, og at han frem til 1757 var elev ved Vordingborg skole på Sjælland. Deretter startet han sin militære karriere, og fra 1758 var han kyrassér²⁸⁷ i den hannoveranske armé. Han forble i utenlandsk tjeneste helt frem til 1773, da han ble ansatt som tegnemester ved Landkadetkompagniet.²⁸⁸ Dette var en dansk offiserskole som eksisterte fra 1713–1861, der kadetter mellom 8 og 19 år skulle forberedes på militærtjeneste i hæren.²⁸⁹ Her arbeidet han helt frem til år 1800, da han måtte søke avskjed grunnet dårlig helse.²⁹⁰

Om hans virke som tegnemester kan det sies at de to kopiene av Melchior Ramus' norgeskart fra 1774 ble tegnet av kadetter som studerte under Pontoppidan.²⁹¹ Som nevnt i del 2.2 omtaler Ginsberg et kart som skal ha tilknytning til Pontoppidan. Dette kartet har en tilnærmet lik avbildning av Norge som de to kopiene fra 1774, noe som kan tyde på at denne kopien enten er tegnet av Pontoppidan selv eller av noen av hans kadetter med Melchior Ramus' norgeskart som mal.²⁹² I forordet til hans bok om kartet over Skandinavia fra 1781 blir Pontoppidan beskrevet av den danske professoren Thomas Bugge som en dyktig karttegner, spesielt med tanke på hans bruk av matematiske og astronomiske posisjonsbestemmelser.²⁹³ Bugge var som nevnt i del 4.2.1 en pioner innen bruk av triangulering i Danmark-Norge, og var Rick og Wibes læremester før de begynte på deres arbeid for Oppmålingen i 1779.

Det er spesielt to kart av Pontoppidan fra tiden før han utga *Det Sydlige Norge* i 1785 som bør nevnes. Det første kartet, *Danmark Norge og Sverriges Riker*, ble utgitt i 1778, mens det andre kartet, *Dania, Norvegiæ et Sveciæ*, utkom tre år senere. Som titlene indikerer har begge kartene et fokus på å avbilde Skandinavia, og om kartet fra 1781 uttaler Ginsberg at det inneholder særs mange stedsnavn, og disse stedsnavnene i stor grad er skrevet på de respektive landenes eget språk.²⁹⁴ Som han gjorde ved utgivelsene av *Det Sydlige Norge* i 1785 og *Det Nordlige Norge* i 1795, utga Pontoppidan i forbindelse med utgivelsen av *Dania*,

²⁸⁷ En kyrassér var en tungt pansret ryttersoldat som var del av kavaleriet. Se Hertz, «Kyrasser» i *Den store danske*, Gyldendal

²⁸⁸ Schneider, «Christian Jochum Pontoppidan»

²⁸⁹ Hertz, «Landkadetakademiet». Denne offiserskolen gikk senere under navnet «Landkadetakademiet».

²⁹⁰ Schneider, «Christian Jochum Pontoppidan»

²⁹¹ Se del 2.4.3 i denne oppgaven

²⁹² Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 126–127

²⁹³ Pontoppidan, *Forklaring over Constructionen af Kortet over Scandinavien*, 2–3

²⁹⁴ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 123

Norvegicae et Sveciae i 1781 en bok som beskrev hans arbeidsprosess og de kildene han benyttet seg av.²⁹⁵

I likhet med Ove Andreas Wangensteen later det til at kildene som beskriver Christian Jochum Pontoppidan i stor grad begrenser seg til å omtale hans militære karriere og hans virksomhet som karttegrer. At Pontoppidan fra 1773 kun virker å ha arbeidet med karttegring, enten i form av undervisning til kadetter ved Landkadetkompagniet eller ved å tegne og utgi kart selv, er imidlertid svært interessant. Dette tyder på at Pontoppidans rolle i militæret i stor grad var spesialisert utelukkende mot karttegring.

Kartet *Det Sydlige Norge* fra 1785 (vedlegg 14), med målestokken 1:840 000, inneholder som navnet tilsier en avbildning av datidens Akershus, Christiansands og Bergenhus stift samt Trondheims amt.²⁹⁶ Pontoppidan deler altså Norge rundt grensen mellom Trondheims amt og Nordlands amt, som ut ifra Pontoppidans tegring av grensen ser ut til å være svært nær grensen mellom Trøndelag fylke og Nordland fylke i dag. Basert på de buede breddegradene og det faktum at avstanden mellom lengdegradene gradvis blir kortere mot nord, fremstår det som Pontoppidan benyttet seg av en kjegleprojeksjon.²⁹⁷ Også tilknyttet kartets projeksjon, har Pontoppidan proporsjonalt sett tegnet Sør-Norge for smalt, altså at avstanden er for liten fra øst til vest sett opp mot avstanden fra sør til nord.²⁹⁸

Nederst til høyre på samme kart er det et felt som forklarer de ulike tegnene på kartet. Her kommer det frem at både stift-, amt-, fogderi- og prestegjeldsgrenser samt riksgrensen er avbildet på kartet. Pontoppidan har også tegnet inn symboler for festninger og «fortresser», kjøpsteder og ladesteder, hovedkirker og «Annex Kirker», samt ulike symboler for bergverk basert på hva de utvant, eksempelvis sølvverk og kobberverk.²⁹⁹ Det er også tegnet inn symboler som er sentrale for å forstå hvordan man ferdedes innenlands i Norge, som postveier og andre kjente veier, og post-, gjeste- og skyssgårder.³⁰⁰ Om tittelfeltet kan det nevnes at Pontoppidan, i likhet med Wangensteen, har dekorert feltet med tegringer som forteller noe om viktige næringer i riket, eksempelvis en jaktbørse, en øks, et vassdrag og vannhjul. I tillegg til å forsøke å avbilde Norges geografi virker det altså som om Pontoppidan i stor grad

²⁹⁵ Pontoppidan, *Forklaring over Constructionen af Kortet over Scandinavien*

²⁹⁶ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 123

²⁹⁷ Se del 2.3 i denne oppgaven.

²⁹⁸ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 123

²⁹⁹ Ettersom festninger har et større og mer markant symbol enn «fortresser» på kartet, er det sannsynlig at en «fortress» var en mindre militær konstruksjon enn en festning.

³⁰⁰ En skyssgård var en gård som måtte tilby høytstående reisende skyss. Se: Lokalhistoriewiki, «Skyssstasjon»

forsøker å presentere det norske samfunnet, eksempelvis i form av å vise de ulike inndelingene av landet og å markere ulike steder som på hver sin måte kan være av interesse for hans ønskede publikum.

Kartet *Det Nordlige Norge* fra 1795 (Vedlegg 15) har målestokken 1:400 000, altså rundt dobbelt så stor målestokk som *Det Sydlige Norge*.³⁰¹ Årsaken til at det var hele 10 år mellom utgivelsene av de to kartene beskrives av Pontoppidan som en kombinasjon av «indfaldende Forretninger og min svagelige Helse».³⁰² På feltene nede til høyre på kartet har Pontoppidan valgt å vise noe annen informasjon enn på *Det Sydlige Norge*. Det mest merkbare er at det er satt av stor plass til å vise ulike steders polhøyder, noe som var fraværende på karter over Sør-Norge. Det er også tydelig at Pontoppidan ikke har tegnet inn hverken grensene mellom prestegjeldene eller veiene i Nord-Norge. Tittelfeltet øverst til venstre på kartet har imidlertid store likheter med det tilsvarende tittelfeltet på kartet over Sør-Norge. Også her valgte Pontoppidan å tegne illustrasjoner som viser viktige norske næringer, eksempelvis en bue med piler, et skip og et fiskegarn. Kartet har i likhet med kartet over Sør-Norge en kjegleprojeksjon. Sammenlignet med eldre nasjonale kart over Norge, eksempelvis Wangensteens norgeskart, har Pontoppidan også inkludert mer av svenske, finske og russiske landområder, noe som kan ha en sammenheng med at han tidligere hadde tegnet kart over Skandinavia.

Samlet sett inneholder de to kartene svært mye informasjon sammenlignet med eldre kart, spesielt knyttet til landets inndeling og stedsnavn. Pontoppidan innrømte imidlertid selv at kildegrunnet for avbildningen av Nord-Norge var svakere enn kildegrunnet til *Det Sydlige Norge*.³⁰³ Om kartenes sirkulasjon bør det nevnes at Ginsberg opplyser om at *Det Sydlige Norge* og *Det Nordlige Norge* utkom i henholdsvis tre og to versjoner, og at de fleste versjonene har en tekst under bilderammen som beskriver hvor kartene kunne bli kjøpt.³⁰⁴ Dette tyder på at begge kartene var tilgjengelige på det private markedet da de ble utgitt.

³⁰¹ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 123

³⁰² Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge*, 8

³⁰³ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge*, 6

³⁰⁴ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 123

4.4 Kildegrunnlaget til *Det Sydlige Norge* og *Det Nordlige Norge*

Christian Jochum Pontoppidans to bøker fra henholdsvis 1785 og 1795 gir et unikt innblikk i karttegningsarbeidene som resulterte i de to kartene *Det Sydlige Norge* og *Det Nordlige Norge*. I tillegg til å beskrive hvordan han arbeidet, opplyser Pontoppidan også om alle de kildene til informasjon som var sentrale for hans avbildning av ulike deler av Norge, som igjen fører til at man i liten grad må spekulere i hva slags kilder hans to kart baserer seg på. Ettersom hans to kart ble utgitt som separate verk med et noe ulikt kildegrunnlag, fremstår det som naturlig å presentere det kildegrunnlagene til kartene hver for seg.

«De Langenske Charter», som Pontoppidan omtaler dem som, virker å ha stått svært sentralt i karttegningsprosjektet som resulterte i kartet *Det Sydlige Norge*. I del 3.2.4 i denne oppgaven ble det nevnt at dette var kart som ble laget i forbindelse med Generalforstamtets skogrelaterte aktiviteter i Norge mellom 1737 og 1746. Ettersom Generalforstamtet som etat ble presentert i den nevnte delen av oppgaven, vil det ikke bli gjort her. Hvordan Pontoppidan tok i bruk disse kartene vil imidlertid bli undersøkt i denne delen av kapitlet.

4.4.1 *Det Sydlige Norge*

I innledningen til boken om *Det Sydlige Norge* opplyser Pontoppidan om at kartene etter von Langen og Generalforstamtet var hovedgrunnlaget for hans avbildning av «Aggershuus og Christiansands Stifter med Trondheims Amt, samt Nordmørs og Romsdals Fogderier...».³⁰⁵ Sagt på en annen måte er det altså kun avbildningen av Bergenhus Stift og svenske områder som ikke hadde Generalforstamtets geografiske kart som hovedkilde. Riksgrensekartene fra perioden 1752-1759, som ble presentert i del 3.2.3 i denne oppgaven, blir også presentert som en viktig kilde til informasjon. Kartene viser bare en liten del av området langs riksgrensen, rundt én kilometer ut fra grensen på hver side, og det er dermed trolig at disse kartene kun hjalp Pontoppidan med å tegne inn riksgrensen og det umiddelbare området rundt på kartene.³⁰⁶ Store deler av bokens innledning blir deretter brukt til å beskrive de «Langenske» kartene og Generalforstamtets kartproduksjon, noe som begrunnes med at kartene er lite kjente.³⁰⁷ Hovedårsaken til at få hadde hørt om kartene som ble produsert av von Langen og

³⁰⁵ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 3, 15–16, 22

³⁰⁶ Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 7, 435

³⁰⁷ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 3

Generalforstamtet er trolig at kartene ble sendt til København og glemte frem til von Huth tok dem frem fra glemselen på 1770-tallet.³⁰⁸

Basert på Pontoppidans uttalelser virker det som det var fire kart som i hovedsak utgjorde de «Langenske» kartene som ble benyttet i hans karttegningsprosjekt. Pontoppidan mottok to av kartene, det ene avbilder «Aggerhuus Stift» og det andre avbilder «Christiansands Stift», fra «Det Kongl. Generalitets-Collegio».³⁰⁹ Det tredje kartet, som avbildet Trondheims amt samt Nordmøre og Romsdalens fogderier, fikk han av Wilhelm von Huth. De tre kartene skal igjen ha vært samtegninger av «specielle Charter», noe som konteksten tilsier er kart som avbilder mindre geografiske områder enn eksempelvis et helt stift. Om de tre kartenes innhold blir det fortalt at både elvers og større fjellstrekkers riktige beliggenhet var avbildet på kartene. Videre viste kartene de mest kjente veiene innenlands i riket, som postveien fra Halden til Trondheim. At kartene ble produsert av Generalforstamtet, som i hovedsak arbeidet med saker knyttet til skognæringen, vises ved at skogbruksdistriktene var markert med egne farger.³¹⁰

Det fjerde «Langenske» kartet, som Pontoppidan fikk av justitsråd Kølle, var en samtegnet forminskete kopi av de tre andre «Langenske» kartene. Dette forminskete kartet avbildet imidlertid også en del av Bergenhus stift som de andre kartene ikke avbildet, noe som førte til at Pontoppidan antok at Generalforstamtet hadde produsert flere geografiske beskrivelser og kart enn det han alt hadde mottatt. Denne antakelsen virker å ha blitt videre forsterket av at han hadde hørt at Generalforstamtet hadde produsert beskrivelser av hvert enkelt fogderi. Han kontaktet derfor Rentekammeret i håp om å få tilgang på de resterende geografiske beskrivelsene og kartene fra Generalforstamtet, med forbehold om at de fortsatt eksisterte.³¹¹ Resultatet av dette var at justitsråd Lange på Kongsberg i 1784 satt sammen det han fant av informasjon fra Generalforstamtets protokoller, på Rentekammerets befaling, og sendte det til Pontoppidan, noe som igjen fremstår som hovedårsaken til at Pontoppidan kunne redegjøre for Generalforstamtets arbeid i sin bok.³¹² Pontoppidan beskriver at justitsråd Lange sendte de

³⁰⁸ Berg, *Verdensteater*, 188

³⁰⁹ Se del 4.2.1 for informasjon om dette kollegiet.

³¹⁰ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 3

³¹¹ Rentekammeret var den institusjonen som hadde hovedansvaret for innkreving og revisjon av statsinntekter i perioden 1550 til 1848. Se Mardal, «rentekammeret»

³¹² Det er usikkert hvem justitsråd Lange og justitsråd Kølle var.

geografiske beskrivelsene som fantes i arkivene, men at det ikke lenger fantes flere kart enn de han alt hadde mottatt.³¹³

At de «Langenske» kartene var hovedkildene til geografisk informasjon om de områdene kartene dekket betyr ikke at dette var de eneste kildene Pontoppidan brukte da han tegnet disse områdene. I karttegnerens bok kommer det frem at han har benyttet seg av svært mange andre kart og beskrivelser, gjerne over mindre geografiske områder, i tillegg til de «Langenske» kartene. Da mengden av kilder er så stor at det ikke er mulig eller ønskelig å nevne alt med tanke på denne oppgavens omfang og mål, vil de heller bli omtalt på et generelt nivå.

Noe som i stor grad kommer frem ved Pontoppidans beskrivelse av disse kartene og geografiske beskrivelsene, er det store nettverket han later til å ha hatt. Tidligere nevnte von Huth, justitsråd Kølle og kaptein Todal sendte alle kart om mindre geografiske områder til karttegneren.³¹⁴ I tillegg blir noen nye personer som sendte han kart over mindre geografiske områder nevnt, eksempelvis amtmannen i Stavanger, Frederik Otto Scheel (1748-1803).³¹⁵ Også Det Kongelige Bibliotek i København og Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab sendte regionale kart til Pontoppidan som ble benyttet i karttegningsprosjektet.³¹⁶

Pontoppidan oppsøkte aktivt lokalkunnskap i de tilfellene der han ikke fant eller mottok regionale kart eller beskrivelser over et gitt område. Et godt eksempel i denne anledning er en passasje der han beskriver han i mangel på et godt kart kontaktet byfogden i Tønsberg for å få informasjon om grevskapet Jarlsberg, som igjen førte til at byfogden både beskrev veiene og kirkene i området og korrigererte Pontoppidans utkast til avbildningen av området. Til geografisk informasjon om det andre av Norges to grevskaper, Laurvigen, brukte Pontoppidan et kart han fikk av von Huth.³¹⁷ I Pontoppidans beskrivelser virker det ofte som han bedømte de ulike regionale kartenes generelle presisjon ved å sammenligne dem med de «Langenske» kartene, eksempelvis med utsagn som: «Disse Charter fandtes alle meget nøiagtig aflagde og i

³¹³ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 4–5

³¹⁴ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 18–19

³¹⁵ Bratberg, «Frederik Otto Scheel»

³¹⁶ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 19–21

³¹⁷ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 17–18

det Heele overeenstemmende med det Langenske.»³¹⁸ Utsagn som dette går igjen flere steder i boken, noe som viser de «Langenske» kartenes dominerende posisjon i hans karttegning.³¹⁹

Ettersom han ikke kunne finne et «Langensk» kart over Bergenhus stift, måtte Pontoppidan ty til andre kilder. Han kjente kun til to kart som avbildet deler av Bergenhus stifts geografiske område; et kart over Sunnmøre tegnet av Hans Strøm (1726–1797)³²⁰ og et kart over den nordre delen av stiftet som han hadde fått av generalmajor Johan Jacob Fasting (1723–1790).³²¹ I forbindelse med tegningen av hans kart over Skandinavia fra 1781 hadde han imidlertid mottatt et kart over Bergenhus stift av tidligere nevnte kaptein Niels Todal, og han skal derfor på nytt ha henvendt seg til Todal for å få opplysninger om stiftet. Dette virker å ha resultert i at han fikk tilgang på det kartet over søndre Bergenhus stift som ble omtalt i del 4.2.2.³²² Disse tre kartertene var hovedkildene til avbildningen av Bergenhus stift på *Det Sydlige Norge*. Pontoppidan nevner avslutningsvis at han har tilpasset sin avbildning av stiftet etter enkelte breddegradsbestemmelser som ble utregnet av landmåleren Jørgen Nicolai Holm (ca. 1727–1769).³²³ Da han ikke hadde noen annen informasjon om Vestlandskystens lengdegrader måtte han stole på de tre kartenes presisjon.³²⁴

Om de ulike lengde- og breddegradsbestemmelsene Pontoppidan benyttet seg av sier Harsson og Aanrud at disse var helt sentrale for at hans kart geografisk har gode proporsjoner. Videre mener de at Rick og Wibes arbeid på vegne av Oppmålingen bidrog til å gi Pontoppidan en ryggrad langs riksgrensen opp til Verdalen.³²⁵ Når det kommer til lengde- og breddegradsbestemmelser som ble benyttet i arbeidet med *Det Sydlige Norge*, fremhever Pontoppidan innledningsvis de Rick og Wibes arbeid på vegne av Oppmålingen i perioden 1779–1784, samt bestemmelser av bredde- og lengdegraden i Fredrikshald, Christiania, Trondheim og Lindesnes utført av «Hell, Holm og Bützov.»³²⁶ Ettersom både Rick og Wibes arbeider tidligere har blitt beskrevet i del 4.2.2 i denne oppgaven, vil ikke dette bli presentert på nytt her.

³¹⁸ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 18

³¹⁹ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 18–20

³²⁰ Walløe, «Hans Strøm»

³²¹ Ovenstad, *Militærbiografier*, bind 1 (A-H), *Militærbiografier – den norske hærs officerer fra 18. januar 1628 til 17. mai 1814*, 287–288

³²² Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 21–22

³²³ Holm blir presentert på neste side.

³²⁴ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 22

³²⁵ Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 435

³²⁶ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 3

Når Pontoppidan referer til «Hell» er det trolig at han sikter til den ungarske astronomen Maximilian Hell (1720–1792), som på vegne av den dansk-norske styresmakten skulle observere venuspassasjen i år 1769, et fenomen der venus passerer solskiven. Han skulle observere fenomenet fra Vardø.³²⁷ Observeringer av venuspassasjen fra forskjellige steder på jorden kunne føre til at man både kunne måle avstanden mellom jorden og solen og utregne et steds lengdegrad.³²⁸ Hell skal også ha ønsket å kartlegge og beskrive de områdene han passerte på sin ferd til Vardø siden dette var en ukjent del av Europa for europeere flest. Han skal videre ha bemerket seg flere feil ved fremstillingen av Norge på kart, spesielt knyttet til beregningen av steders lengde- og breddegrader, som igjen førte til at han målte ulike steders breddegrader på sin reise, blant annet Trondheim.³²⁹ Det er svært trolig at det er disse breddegradsbestemmelsene Pontoppidan referer til i sin bok.

Pontoppidan refererer også til landmåleren Jørgen Nicolai Holm (ca. 1727–1769), som hadde utregnet posisjonsbestemmelser for flere steder i Norge. Dette inkluderte flere posisjonsbestemmelser langs riksgrensen ettersom han var en av landmålerne ved riksgrenseoppgangen.³³⁰ Det bør her nevnes at Pontoppidan også beskriver at han for de svenske områdene på kartet har brukt den svenske landmåleren Nils Marelius (1707–1791) utregning av breddegrader.³³¹ I likhet med Holm var også han en landmåler som deltok i riksgrenseoppgangen.³³² Den siste personen Pontoppidan referer til, er trolig den danske matematikeren og astronomen Ole Nicolai Bützow (1742–1794).³³³ Det er lite informasjon om hans aktiviteter i Norge, men man vet at han i likhet med Hell skulle dra til Tromsø for å observere venuspassasjen i 1769 sammen med astronomen Peder Horrebø. Grunnet dårlige vindforhold på sjøen kom de seg imidlertid ikke lenger nord enn Dønna på Helgelandskysten, hvor de satte opp sitt observatorium.³³⁴

De matematiske og astronomiske lengde- og breddegradsbestemmelsene samt kartene som er nevnt til nå virker ikke å ha vært et stort nok kildegrunnlag for Pontoppidan. Derfor benyttet han seg også av en god del skriftlige beskrivelser. Han nevner i denne anledning at Schönings reisebeskrivelser fra 1773-1775 stod sentralt for hans arbeid, det samme gjorde en beskrivelse

³²⁷ Johansen, «In ultimo fine Europa», 43

³²⁸ Berg, *Verdensteater*, 189–192

³²⁹ Johansen, «In ultimo fine Europa», 48-49

³³⁰ Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 435

³³¹ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 22–23

³³² Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 435

³³³ Heegaard, «Ole Nicolai Bützow»

³³⁴ Johansen, «In ultimo fine Europa», 47–48

av Bergenhus stift som han fikk av Todal og enkelte beskrivelser over Akershus og Christiandsands stift utført av Generalforstamtet. Videre kommer det frem at han også sendte brev til høytstående personer rundt om i riket for å få beskrivelser av de områdene der han manglet informasjon. Flere av de beskrivelsene han mottok som følge av dette holdt ikke høy nok kvalitet, men enkelte beskrivelser skal ha vært gode og nyttige for hans arbeid.³³⁵

Når det gjaldt opplysninger om inndelingen av riket samt de mange symbolene på kartet, eksempelvis gårder, veier og ulike bergverk, virker det som om Pontoppidan fikk tilgang til de mest pålitelige kildene som var tilgjengelig. Han beskriver at han søkte «...til de Høie Collegier, om at erholde alt hvad som for ethvert især kunde agtes mærkværdigt og fornødent at anføres paa Charterne...».³³⁶ Det kommer frem at han hadde Rentekammerets støtte da han søkte, noe som later til å ha resultert i at han mottok de opplysningene han ønsket direkte fra den etaten eller organet i styresmaktens makthierarki som hadde mest å gjøre med de opplysningene han bad. Dette vises ved at han fra amtmenn og fogder blant annet fikk informasjon om amter og fogderiers inndeling, tingstedenes plassering, gjestgiverier og skyssgårder, mens «det Kongel. Bergværks-directorio» og «det Kongel. General-Post-Amt» ga opplysninger om henholdsvis bergverkene og postveiene samt postgårder. Det tidligere nevnte «Kongel. Generalitets- og Commissariats Collegio» forsynte han med deres kunnskap om det som angikk militæret, som sesjonssteder og regimentsdistrikter, mens «det Kongelige General-Toldkammer» ga han beskrivelser av tollsteder, tolldistrikter og ladesteder.³³⁷

De ovennevnte «Høie Collegier» virker å ha bidratt med en så stor mengde informasjon at ikke alt kunne vises på *Det Sydlige Norge*. Pontoppidan skriver at: «Alle disse Efterretninger haver jeg benyttet saameget mueligt, og saavidt Rummet haver tilladt at kunne anføres paa Charterne».³³⁸ Han beskriver videre at opplysningene fra de «Høie Collegier» også var mer oppdatert og presis enn de opplysningene han hadde fra før, noe som blant annet førte til at han ikke ga ting- og sesjonssteder et eget symbol, trolig i frykt for at dette kunne være misvisende. Det kommer også frem at han mottok deler av beskrivelsene fra de «Høie Collegier» etter at kartet var stukket, noe som førte til at han bare kunne stikke om kartet etter de nye opplysningene der kobberplaten ikke var for slitt.³³⁹

³³⁵ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 23–24

³³⁶ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 25

³³⁷ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 25

³³⁸ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 25

³³⁹ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 26

Pontoppidan omtaler sine arbeidsmetoder ved flere anledninger i boken om *Det Sydlige Norge*, og det viser seg at han i stor grad kryssjekket de «Langenske» kartene med de andre kildene til geografiske opplysninger som han hadde tilgjengelig. Selv om disse kartene dermed kan omtales som hovedkilden til avbildningen av brorparten av Sør-Norges geografi, betyr dette ikke på langt nær at karttegneren ukritisk kopierte informasjonen på kartene. Han skriver for eksempel:

Ved Sammenligning af Charterne over Aggershuus og Christiansands Stifter med Opmaalings-Skeletet fra Aarene 1780, 81 og 82. samt Grændse-Charterne, og de øvrige i disse tvende Stifter anstillede astronomiske Observationer, fandtes vel at Nord-Stregen på de Langenske Charter afvagede omtrent 13 Grader vestlig fra den rette Nord-streg.³⁴⁰

Det som er spesielt interessant med denne passasjen i boken er at den viser hvordan Pontoppidan virker å ta i bruk majoriteten av de kildene som han selv beskriver som mest sentrale for hans avbildning av Sør-Norge samtidig. «Opmaalings-Skeletet» referer til Rick og Wibes arbeid på vegne av Oppmålingen, «Grændse-Charterne» er de kartene som ble tegnet over den norsk-svenske riksgrensen i perioden 1752–1759, mens «astronomiske Observationer» trolig refererer noen av de målingene som ble utført av Hell, Holm, Bützow og Marelius. Pontoppidan skriver senere i boken at han har utført lignende endringer på det Langenske kartet over Trondheim amt og Nordmøre og Romsdalen fogderier.³⁴¹

Mot slutten av redegjørelsen for kildegrunnet til kartet *Det Sydlige Norge* beskriver Pontoppidan en del av arbeidet i karttegningsprosjektet som å «samle alt fra Roden».³⁴² I del 3.2.2. i denne oppgaven kom det frem at en lignende formulering ble ytret av Gerhard Schøning da han beskrev det han mente var det beste måten å lage et godt «almindeligt Kart» over Norge på, nemlig å legge presise kart og beskrivelser om mindre geografiske områder av et gitt områdes lokalbefolkning til grunn. Schøning presiserte videre at gjennomføringen av et karttegningsprosjekt som benyttet denne arbeidsmetoden kunne være vanskelig grunnet de høye kostnadene forbundet med denne typen arbeid da han skrev artikkelen i 1763.³⁴³

³⁴⁰ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 15

Sitatet er rettet for en trykkfeil som Pontoppidan omtaler på bokens siste side. Se Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 299

³⁴¹ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 15–17

³⁴² Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 29–30

³⁴³ Schøning, «Nogle Anmærkninger ...», 376

Basert på Pontoppidans beskrivelse av sine arbeidsmetoder, later det til at hans karttegningsprosjekt på mange måter ble utført i tråd med Schönings tanker om hva som var den ideelle måten å produsere et nasjonalt kart over Norge på. Pontoppidan reiste riktignok ikke rundt i Norge for å samle informasjon slik som Schønning beskrev, men det virker det heller ikke som han behøvde å gjøre. Som vist i avsnittene ovenfor virker det som om Pontoppidan fikk tilsendt de kildene til geografisk informasjon som eksisterte fra amtene og fogderiene etter å ha kontaktet dem enten selv med brev eller via en etat eller organ i den dansk-norske styresmakten. Det som sannsynligvis var avgjørende for at denne fremgangsmåten kunne fungere var at Pontoppidan hadde styresmakten på sin side da han søkte etter disse kildene til informasjon. Dette vises for eksempel ved at han mottok flere beskrivelser og geografiske kart fra amtmenn og fogder i Norge på «det Kongel. Rentekammerets Requisition», noe tyder på at Rentekammeret befalte disse høytstående embetsmennene til å sende de nevnte beretningene til karttegneren.³⁴⁴

Harsson og Aanrud skriver at «Så langt vi kan dømme av kartene, må Pontoppidans behov for gode kilder ha vært umettelig, og han må ha visst å utnytte dem mesterlig.»³⁴⁵ Ginsberg viser til en lignende omtale av Pontoppidan av Johan A. Wikander, som mener at en av Pontoppidans største styrker som karttegner var å vite hvordan han skulle revidere og sammenligne det store kildematerialet han hadde tilgjengelig.³⁴⁶ Basert på det som blir presentert i boken om *Det Sydlige Norge*, er begge disse uttalelsene treffende. Det er ingen tvil om at Pontoppidan hadde et særs stort kildegrunnlag for sin avbildning av Sør-Norge, noe som virker å ha blitt muliggjort av den støtten Pontoppidan hadde hos den dansk-norske styresmakten. Det er heller ingen tvil om at den avbildningen han skapte av Sør-Norge som helhet var mer presis og inneholdt mer informasjon enn både eldre og samtidige kart.

4.4.2 *Det Nordlige Norge*

Kildegrunnlaget for *Det Nordlige Norge* var langt svakere enn det tilsvarende kildegrunnlaget for *Det Sydlige Norge*.³⁴⁷ I boken om Nord-Norge står det: «Ligesom jeg haaber, at mine Bestræbelser, ved en ringe Forraad af Hielpemidler at have udført det saa fuldstændig som muelig, vil tilveiebringe den forønskete Nytte.», noe som viser at karttegneren selv så på

³⁴⁴ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 25

³⁴⁵ Harsson og Aanrud, *Med kart skal landet bygges*, 433

³⁴⁶ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 123

³⁴⁷ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 123

kildegrunnlaget som mangelfullt.³⁴⁸ Dette vises også ved antallet sider Pontoppidan bruker for å beskrive kildegrunnlaget til kartene i de to bøkene. I boken om *Det Sydlige Norge* vier han snaut 30 sider til dette, mens i boken om *Det Nordlige Norge* beskriver han dette på rundt fire sider.

De kartene over Nordland og Finnmark som ble utarbeidet av Peter Schnitler i forbindelse med oppmålingen av riksgrensen ble omtalt i del 3.2.3 i denne oppgaven. Pontoppidan forteller at disse var hovedkildene til geografisk informasjon for hans avbildning av Nord-Norge. Videre kommer det frem at han kryssjekket disse kartene med både de matematiske og astronomiske målingene han hadde tilgjengelig og riksgrensekartene, og at Schnitlers kart da fremstod som «temmelig nøiagtig». På kartene hadde Schnitler avbildet både kirker, øyer, fjorder, innsjøer og fjell med relativt god presisjon. I boken blir det imidlertid ikke lagt skjul på at Schnitlers kart ikke hadde den samme presisjonen som de «Langenske» kartene som ble benyttet i forbindelse med tegningen av *Det Sydlige Norge*.³⁴⁹

De mange bredde- og lengdegradsbestemmelsene som er tegnet inn i feltet nede til høyre på kartet vitner om at Pontoppidan hadde tilgang til en rekke matematiske og astronomiske lengde- og breddegradsbestemmelser fra Nord-Norge. Som det står på kartet var disse utregnet av enten Hell, Holm, Butzow eller Marelius, altså de samme mennene som utregnet de tilsvarende bestemmelsene som ble benyttet ved konstruksjonen av kartet over Sør-Norge (Vedlegg 15). Spesielt Marelius' utregning av lengdegraden til «Uma Capel» blir fremhevet av Pontoppidan som viktig da den førte til at Nordland og riksgrensen der samt den vestlige delen av Finnmark ble tegnet lenger vest enn på hans tidligere kart over Skandinavia fra 1781.³⁵⁰

Det er åpenbart at Pontoppidan hadde fått kunnskap om langt flere punkters polhøyder, altså breddegradsbestemmelser, enn lengdegradsbestemmelser. En sannsynlig grunn til at dette er tilfellet er at det var mer komplisert å bestemme et punkts lengdegrad enn breddegrad i tiden da Hell, Holm, Butzow og Marelius var aktive astronomer og matematikere. For å bestemme et punkts lengdegrad var man avhengig av at det samme astronomiske fenomenet, som oftest en måne- eller solformørkelse, ble observert fra minst to steder på jorden. Breddegraden til et punkt kunne man imidlertid bestemme ved å observere stjernenes høyeste posisjon på

³⁴⁸ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge*, 8

³⁴⁹ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge*, 5–6

³⁵⁰ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge*, 7–8

himmelen i løpet av et døgn. Man måtte riktignok observere dette gjentatte ganger for å få et presist estimat av breddegraden, men man var ikke avhengig av observasjoner fra andre steder på jorden.³⁵¹ Dette blir videre bekreftet av at Thomas Bugge i 1781 skrev at man hadde kunnskap om langt flere steders breddegradsbestemmelser enn lengdegradsbestemmelser i Skandinavia på dette tidspunkt.³⁵²

I del 4.4.1. ble det ved to anledninger nevnt at Pontoppidan, ved hjelp av Rentekammeret, mottok beskrivelser og kart fra amtmenn og fogder i Norge som ble benyttet til tegningen av *Det Sydlige Norge*. Pontoppidan skriver at han i forbindelse med dette også mottok kart fra amtmenn og fogder i Nord-Norge, som igjen ble benyttet til informasjon om tingsteder, postveien, handelshavner og fiskerleier, altså mye av den informasjonen Schnitlers kart ikke viste. Ut ifra Pontoppidans beskrivelser virker det som at hverken informasjonen fra amtmennene og fogdene eller Schnitlers kart beskrev grensen mellom ulike prestegjeld, noe som trolig forklarer hvorfor disse ikke er å finne på *Det Nordlige Norge*. Det virker ikke som om Pontoppidan så på dette som et stort tap da han beskriver at det å vise prestegjeldsgrensene var av liten interesse «...i et Land som bestaaer af øde Fielde, og allene ved Søekysten er lidet beboet...».³⁵³

Ginsberg påpeker at det ikke er tegnet inn noen veier på *Det Nordlige Norge*, dette til tross for at Pontoppidan bruker større deler av boken som fulgte med kartet på å beskrive nettopp veiene.³⁵⁴ Beskrivelsen av postveien, trolig den han mottok fra «det Kongel. General-Post-Amt» som vist til i del 4.4.1, blir av Pontoppidan beskrevet som basisen for kunnskapen om postveien som blir presentert i boken om *Det Nordlige Norge*.³⁵⁵ Til tross for at han altså hadde kildegrunnlaget til å tegne inn disse veiene på kartet, valgte han å ikke gjøre det. Pontoppidan begrunner dette valget med at skyssgårdene som er tegnet inn på kartet viser veien godt nok. Sagt på en annen måte mente han at man burde skjønne hvor veien går ved å følge skyssgårdenes plassering på kartet.³⁵⁶

Ut ifra Pontoppidans beretning om sitt kildegrunnlag for *Det Nordlige Norge*, er det svært tydelig at han baserte sin avbildning på langt færre kilder enn han gjorde på *Det Sydlige*

³⁵¹ Johansen, *In Ultimo fine Europa*, 46–47

³⁵² Pontoppidan, *Forklaring over Constructionen af Kortet over Scandinavien*, 2

³⁵³ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge*, 6–7

³⁵⁴ Ginsberg, *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*, 125

³⁵⁵ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge*, 43–45

³⁵⁶ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge*, 7

Norge. De «Langenske» kartene hadde riktignok en dominerende posisjon i sistnevnte karttegningsprosjekt, men her hadde han lagt flere kilder til å justere og forbedre den informasjonen disse kartene viste. Den største styrken i kildegrunnlaget til *Det Nordlige Norge* virker å være de mange lengde- og breddegradsbestemmelsene han hadde tilgang til, noe som i likhet med *Det Sydlige Norge* trolig bidrog til å forbedre kartets proporsjoner.

4.5 Kartenes funksjon og mening i samtiden

I Pontoppidans to bøker om *Det Sydlige Norge* og *Det Nordlige Norge* svarer karttegneren selv i stor grad på spørsmålene om hvorfor kartene ble laget og hvorfor kartene ble til. Som da kartenes kildegrunnlag ble beskrevet, har man altså karttegneres egne ord til å besvare svært sentrale spørsmål for dette kapittelet. Etter at de to ovennevnte spørsmålene har blitt diskutert vil kapittelet, på bakgrunn av denne diskusjonen, drøfte hva slags type kart de to kartene var i samtiden.

Som beskrevet i del 4.2.2 i dette kapittelet ble begge kartene laget på «Kongelig Allernaadigst Befaling», noe som tyder på at Pontoppidan fikk begge karttegningsprosjektene i oppdrag av styresmakten i Danmark-Norge. At akkurat Pontoppidan fikk oppdraget virker ikke tilfeldig ettersom hans stilling som tegnemester ved Landkadetkompagniet, de tidligere utgivelsene av de to kartene som avbildet Skandinavia og den hederlige omtalen fra Thomas Bugge alle er bevis på hans ferdigheter som karttegner. Som forklart i del 4.2 fremstår det også som om han fikk dette oppdraget i en tid der den dansk-norske styresmakten aktivt forsøkte å øke den geografiske kunnskapen om Norge og forbedre avbildningen av riket på kart. Å gi en dyktig karttegner i oppdrag å tegne et nasjonalt kart over Norge kan være en del av denne satsingen. Om sin egen motivasjon for å utføre dette arbeidet skriver Pontoppidan: «Som Forfatter at samle alt fra Roden og bestride den hertil nødvendige Correspondence, med Stikning, kunde let have betaget mig al Taalmodighet, naar jeg ei havde troet, at jeg paa ingen bedre efter min Evne passende Maade kunde tiene det Almindelige.»³⁵⁷

Basert på Pontoppidans utsagn i bøkene virker det, til tross for at han trolig fikk oppdraget fra styresmakten, som han selv tok de sentrale avgjørelsene angående hva kartene skulle inneholde. Flere eksempler på dette har alt kommet frem i dette kapittelet, som valget om å ikke tegne veiene i Nord-Norge og valget om å ikke gi ting- og sesjonssteder et eget symbol

³⁵⁷ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 29–30

på *Det Sydlige Norge*. Det er dermed trolig at oppdraget fra styresmakten ikke var særlig mer spesifikt enn at han skulle lage et nasjonalt kart over Norge, og at han hadde relativt fire tøyler innenfor denne rammen.

Spørsmålet om hvorfor kartene ser ut som de gjør er dermed knyttet til hva Pontoppidan selv ønsket å vise med kartene. I boken om *Det Sydlige Norge* skriver han: «Da min Plan var ikke at udelade noget, som kunde tiene til Chartets Fuldstændighed og forønskete Nytte...». ³⁵⁸ Sitatet fra boken om *Det Nordlige Norge* som ble gjengitt innledningsvis i del 4.4.2. har det samme fokuset på kartets nytteverdi, selv om det dog er vinklet mot kartets mangelfulle kildegrunnlag. Det blir ikke presisert hvem kartet skal være nyttig for, men ettersom han som forklart mente hans karttegningsprosjekt var en tjeneste til allmenheten er det trolig at kartenes ønskede publikum var bredt. At begge kartene som vist i del 4.3 kunne kjøpes på det private markedet er videre en bekreftelse på at kartene var tilgjengelige for alle de som kunne betale for dem.

Videre om hans mål og forhåpninger for resultatet av karttegningen står det i boken om *Det Sydlige Norge*:

... dette Værk vil have sine Feyl, som dog ei stode til at ændre. Desuagtet haaber jeg, at det vil blive oplysende og tiene til en Grund, hvorpaa i Eftertiden kan bygges, eller i det mindste give Anledning til meere Opmærksomhed og Bestræbelser i Henseende til geographiske Udarbeidelser af Charter og Beskrivelser over dette Rige, som hidindtil saa høiligen er savnet, naar de Beskrivelser, som over enkelte Egne, ved Stræbsomme og i dette Fag sieldne Mænd ere udgivne, undtages. ³⁵⁹

Ettersom han beskriver feil som ikke lot seg endre er det sannsynlig han primært refererer til kartet *Det Sydlige Norge* i dette sitatet. Ettersom han beskriver at boken om *Det Nordlige Norge* er en fortsettelse av boken om *Det Sydlige Norge* er det trolig at han hvert fall i utgangspunktet hadde tilnærmet det samme målet med det førstnevnte som med det sistnevnte. For å oppsummere de målene for hans karttegning som har blitt nevnt til nå er det tydelig at Pontoppidan ønsket at kartene skulle være presise og fullstendige avbildninger av Norge som igjen var opplysende for hans ønskede publikum. I tillegg håpet han at de skulle bidra til å øke produksjonen av kart og andre geografiske beskrivelser om Norge ettersom dette var en mangelvare.

³⁵⁸ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 24

³⁵⁹ Pontoppidan, *Geographisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge*, 29

At Pontoppidan spesielt med *Det Sydlige Norge* later til å ha kommet nært sine mål virker som vist i del 4.4 i stor grad å skyldes den støtten han hadde hos den dansk-norske styresmakten, blant annet vist ved at han fikk tilgang til alt av tidligere kart og geografiske beskrivelser som tidligere hadde blitt produsert på vegne av staten, som de «Langenske» kartene, Riksgrenskartene og Schnitlers ulike kart over områder i Nord-Norge. Til videre støtte for hans karttegning ser det også ut som styresmaktens støtte var avgjørende for at han fikk lokale kart og beskrivelser fra embetsmenn rundt i riket, og også som forklart i del 4.4 ser den dansk-norske styresmaktens støtte ut til å ha vært avgjørende for at dette kunne skje. At dette kartet sett med dagens øyne fremstår som en meget presist og moderne i forhold til eldre nasjonale tilsvarende kart viker, basert på hans beretning om hans arbeidsmetoder, til å ha en nær sammenheng med hans tilgang til og bruk av Oppmålingens trigonometriske arbeid og de ulike posisjonsbestemmelsene nevnt til nå i kapitlet.

Pontoppidans mål med sin karttegning av Norge og ønske om hva det skulle føre til samt hans arbeidsmetoder har store likhetstrekk med Gerhard Schønings tanker om «almidelige kart» over Norge som ble presentert i kapittel 3 i denne oppgaven. Begge mente at gode kart og geografiske beskrivelser av norske områder var en mangelvare da de forfattet henholdsvis en artikkel i 1763 og en bok i 1785. Som beskrevet i del 3.2.2 og 4.4.1 mente Schønning videre at den optimale metoden for å tegne et «almindeligt Kart» over Norge var en nedenfra-og-opp-metode der gode regionale kart og beskrivelser bør være hovedkilden til et godt nasjonalt kart. Han omtaler dette som å ta problemet ved roten, og Pontoppidan bruker nesten den samme ordlyden når han beskriver at en del av hans arbeid var å «Samle alt fra Roden», noe som tyder på at han støttet Schønings tanker.

I kapittel 3 kom det også frem at Schønning hadde en klar formening om hva et «almindeligt Kart» over Norge burde inneholde, eksempelvis en riksgrense som tydelig markerer hva som er og ikke er en del av riket, og ulike inndelinger av riket der stift-, amt- og fogderigrenser er det viktigste. Også her er Pontoppidans karttegning av Norge i stor grad i tråd med Schønings tanker. Det største avviket fra Schønings tanker om det optimale norgeskart og Pontoppidans to kart er at Schønning mente at landet burde vises i sin rette størrelse og skikkelse, altså som en helhet. At de to kartene var separate utgivelser er i denne anledning nødvendigvis ikke et problem da de i teorien kunne bli lagt sammen etter at begge hadde blitt utgitt. Denne løsningen blir imidlertid umuliggjort av at kartene har ulik målestokk.

Schøning mente, som vist i del 3.2.2, at det var lite sannsynlig at det ville blir produsert et norgeskart som baserte seg på kart og beskrivelser utført av et gitt områdes lokalbefolkning ettersom dette innebar at man måtte reise rundt i riket, noe som igjen var forbundet med høye kostnader. Spesielt med tanke på *Det Sydlige Norge* fremstår det som om Pontoppidan på mange måter klarte å produsere det kartet Schøning ønsket at skulle bli til. Dette skyltes dog ikke at han selv reiste rundt i riket, men som fortalt i del 4.4 at han med den dansk-norske styresmakten som støtte i stor grad fikk de regionale kartene og beskrivelsene tilsendt. Man kan ikke si det samme om *Det Nordlige Norge* ettersom dette kartet hvilte på et svakere kildegrunnlag.

Som nevnt i innledningen til dette kapitlet dominerte *Det Sydlige Norge* og *Det Nordlige Norge* innen avbildningen av Norge på kart i mer enn 50 år. Av de to kartene er det åpenbart at *Det Sydlige Norge* både er mer presist og inneholder mer informasjon, noe som skyldes at dette kartet hadde et større og bedre kildegrunnlag. Basert på Pontoppidans egne utsagn fremstår det som om kartene opprinnelig skulle inneholde alt som kunne føre til at kartene hadde den «forønskede Nytt» for de som skulle bruke dem. Ettersom han så på sitt arbeid som en tjeneste for allmennheten og at kartene var tilgjengelige på det private markedet var trolig hans ønskede publikum alle de som kunne ha nytte av et slikt kart og kunne betale for dem. Dette gjør kartets potensielle publikum til en bred målgruppe, noe som reflekteres i den store og varierte mengden informasjon spesielt kartet over Sør-Norge inneholder.

Det er vanskelig å peke ut akkurat hvilke kilder som var viktigst for karttegningsprosjektets resultat da det på mange måter virker å være kombinasjonen av kildene som gjorde at kartene fikk det utseende det gjorde. Et eksempel fra *Det Sydlige Norge* er at han ikke kunne justert de «Langenske» kartene uten de ulike posisjonsbestemmelsene han hadde tilgang til, samtidig som at han med posisjonsbestemmelsene alene trolig ikke kunne tegnet den presise avbildningen av Sør-Norge som de «Langenske» kartene var hovedkilden til. Den viktigste årsaken til at Pontoppidan lyktes i stor grad med sitt mål for *Det Sydlige Norge* fremstår dermed som tilgangen han hadde til det meste som var av presise og gode kilder om Norges geografi, inndeling og posisjon, og at han selv hadde ferdighetene til å utnytte dette. Som beskrevet flere ganger i denne oppgaven fremstår styresmaktens ustrakte støtte både økonomisk og administrativt som en helt avgjørende faktor for at dette kunne skje. At avbildningen av Nord-Norge har sine mangler skyldes trolig at det ikke fantes kart og geografiske beskrivelser som kunne utfylle Schnitlers kart fra 1740-årene i nevneverdig grad.

5 Konklusjoner

Denne oppgaven har tatt for seg 1700-tallets tre store forsøk på å produsere kart over hele Norge. Dette siste kapitlet vil vende tilbake til hovedproblemstillingen: Hva den kulturelle og kunnskapshistoriske konteksten for dansk-norske kart fra 1700-tallet som avbildet Norge som helhet. Her vil kapitlet trekke de lange linjene mellom de tre karttegningsprosjektene som har blitt presentert og diskutert. De to førstnevnte spørsmålene fra oppgavens innledning besvares for å belyse den kulturhistoriske konteksten i det at de søker innsikt i samtidige menneskers syn på kartene, mens det siste spørsmålet omhandler kunnskaps. Kapitlet avsluttes med tanker til videre forskning.

5.1 Hva var kartenes ønskede funksjon i deres egen samtid?

I kapittel 2 ble det undersøkt om Joachim Frederik Ramus' håndtegnede norgeskart, som *Delineatio Norwegiæ Novissima* er en trykt forminsket kopi av, ble laget for å gjøre Jonas Ramus' bok *Norriges Beskrivelse* mer komplett, slik Jessen hevder. Dette virker sannsynlig. Informasjonen i boken og på kartet samsvarer på de fleste områder. I tillegg til å være et hjelpemiddel til boken kom det frem at kartet sannsynligvis også var ment som et redskap til studiet av eldre historiske tekster som beskrev Norge og nordmenn, noe som blant annet går frem av de oldnorske stedsnavnene. Dette viser at *Delineatio Norwegiæ Novissima* var ment til å øke den historiske forståelsen hos alle de samtidige menneskene som leste Jonas Ramus' historiske tekster eller andre eldre tekster om Norge og nordmenn.

I kapitlet kom det også frem at Jonas og Joachim Frederik Ramus ønsket å produsere et kart som presenterte et nytt og forbedret geografisk bilde av Norge. I tillegg til å være et hjelpemiddel til studiet av historiske tekster er det altså sannsynlig at det å vise et forbedret geografisk bilde av Norge også var en ønsket funksjon for kartet i samtiden. Som det kom frem i kapittel 2 samsvarer kartbildet på *Delineatio Norwegiæ Novissima* både med det geografiske og det historiske innholdet i *Norriges Beskrivelse*.

Wangensteens *Kongeriget Norge* var antagelig et forsøk på å tegne det Gerhard Schøning omtaler som et «almindeligt Kart». I hans artikkel kommer det frem at slike kart skulle vise riket slik det var da kartet kom ut. Kart av denne typen bør ifølge Schøning blant annet ha en riksgrense som viser hvilket geografisk område som tilhører riket, vise den sivile inndelingen innad og ha en presis geografisk fremstilling av området. I motsetning *Delineatio Norwegiæ*

Novissima, som er et kart med nære forbindelser til Norges historie, var *Kongeriget Norge* et forsøk på å presentere Norge slik det var i 1761, da kartet kom ut. Som «almindeligt Kart» skulle *Kongeriget Norge* benyttes av et bredt publikum. Til tross for at det er tekst på kartet som er rettet mot et tysk publikum, er det som beskrevet i dette kapitlet mye som tyder på at Wangensteen så for seg at kartets primære publikum befant seg innad i Danmark-Norge.

Som beskrevet i kapittel 4 forteller Christian Jochum Pontoppidan selv om sine ønsker for funksjonen hans to kart skulle ha i samtiden. Hans to bøker viste at kartene var ment for et bredt publikum, noe som støttes av at han beskriver at arbeidet med kartene var en tjeneste til allmenheten, og at kartene skulle være opplysende og nyttige for de som kjøpte dem. I boken om *Det Sydlige Norge* uttrykte han også en forhåpning om at kartet skulle bidra til en økt produksjon av beskrivelser og kart om Norge, for slikt var mangelvare.

Undersøkelsene av disse tre karttegningsprosjektene viser først og fremst hvor forskjellig den ønskede funksjonen til kart over Norge kunne være. Kartbildet på *Delineatio Norwegiæ Novissima* var i hovedsak ment for studiet av historiske tekster, mens både *Kongeriget Norge* og Pontoppidans to kart presenterte Norge slik det var da kartene kom ut. Det førstnevnte kartet hadde da en smalere ønsket målgruppe enn de tre sistnevnte, som alle later til å være ment for et bredt publikum da de utkom. Som vist i alle kapitlene er det felles for kartene denne oppgaven har lagt vekt på, at de forsøkte å forbedre den geografiske avbildningen av Norge. Det bør presiseres at den nære forbindelsen *Delineatio Norwegiæ Novissima* har til historiefaget ikke utelukkende kan forklares ved at det er det eldste kartet i dette utvalget. Som nevnt kort i del 3.1 tegnet Gerhard Schøning et norgeskart med en lignende ønsket funksjon på 1770-tallet.

5.2 Hvordan påvirket karttegnernes motiv for karttegningen de ulike kartbildene?

Resultatet av Jonas Ramus' ønske om at *Delineatio Norwegiæ Novissima* skulle være et hjelpemiddel ved lesingen av hans historiske bøker samt eldre tekster, kan sees på selve kartet. Han stavet stedsnavnene på kartet på oldnorsk, og enkelte steder presenterte han flere eldre varianter av samme stedsnavn. Videre viser kartet alle de tidligere norske områdene som på starten av 1700-tallet tilhørte Sverige, eksempelvis Herjedalen og Jemtland. At det ikke er en moderne riksgrense fra starten av 1700-tallet på kartet, støtter ytterligere tanken om at det skulle være anvendelig for tekster som beskrev Norge og nordmenn på ulike tider i historien.

I kapittel 2 kom det også frem at den skisseaktige avbildningen av Troms og Finnmark på *Delineatio Norwegiæ Novissima* speiler den begrensede informasjonen om disse områdene i *Norriges Beskrivelse*. Dette kan være et uttrykk for at de historiske kildene Jonas Ramus benyttet da han forfattet boken beskrev få historiske hendelser i de nordligste områdene, som igjen gjorde områdene mindre relevante for hans historiske verk. Den mangelfulle avbildningen av Troms og Finnmark på *Delineatio Norwegiæ Novissima* var trolig et resultat av at Joachim Frederik Ramus ville speile den geografiske og historiske kunnskapen i *Norriges Beskrivelse*.

Både Wangenstein og Pontoppidan ville gi en helhetlig presentasjon av Norge slik det var da kartene deres utkom. Begge karttegningsprosjektene resulterte i kart som viste Norge som helhet, der både geografien, den sivile inndelingen i riket og symboler for blant annet byer, kjøpsteder, kirker og gruver alle bidro til å gi en helhetlig presentasjon av Norge ved kartenes utgivelse. Dette vises videre ved at begge karttegnerne inkluderte tegninger av de tradisjonelt viktigste næringene i riket ved tittelfeltene, eksempelvis fiskeri og jakt.

Begge ville at kartene skulle være nyttige for et bredt publikum. Pontoppidans uttalelse om at han ikke ville utelate noe som kunne bidra til «...Chartets Fuldstændighed og forønskete Nytte», forklarer hvorfor han i arbeidet med sine kart strakk seg meget langt for å få tilgang til det som var av kunnskap om riket, og impliserer at han mente at desto mer informasjon kartene inneholdt, jo nyttigere var kartene for hans ønskede, brede publikum. Spesielt på *Det Sydlige Norge* vises dette ved at kartet, sett opp mot andre samtidige kart, inneholder svært mye og variert informasjon om Norge. Pontoppidans hovedargument for at prostigrensene ikke er tegnet inn på *Det Nordlige Norge* er at det bodde få folk i denne delen av riket, noe som er det tydeligste eksempelet på hvordan hans tanker om kartets ønskede publikum og bruk i samtiden kunne påvirke selve kartbildet.

De tre karttegningsprosjektene viser alle hvor viktig et karts bruk i samtiden var for disse karttegnerne. På *Delineatio Norwegiæ Novissima* er dette trolig en av årsakene til at landets indre inndeling ved kartets utgivelse ikke er markert, da kartet skulle representere Norge gjennom flere ulike tidsperioder samtidig. På *Kongeriget Norge* og Pontoppidans to kart kommer det til uttrykk ved at kartene forsøker å presentere Norge på en helhetlig måte til et bredt publikum. Disse tre kartene faller nok inn i kategorien Schøning kaller «almindelige Kart», der det viktigste ved Norge som rike burde være representert på kartet, i tillegg til at kartet skulle være presist rent geografisk. Både Schøning og Pontoppidan understrekte at dette

førte til prioriteringer og valg på kartbildet ettersom det er naturligvis blir plassmangel på kart av denne typen.

5.3 Hva avgjorde hvorvidt en karttegners ønske for et kartbilde ble realisert?

Undersøkelsene av de fire kartene har også vist at karttegnerens motiv ikke utelukkende kan forklare utseende på de fire kartbildene. Her har spesielt to gjennomgående faktorer kommet frem: økonomiske hensyn og tilgang på tidligere produsert kunnskap. Høye kostnader forbundet med tegningen og utgivelsen av kart fremstår som en vedvarende faktor gjennom hele 1700-tallet. I del 2.2 av denne oppgaven ble det beskrevet hvordan Johan Heitman slet økonomisk da han tegnet kart på begynnelsen av århundret. Videre kom det frem i kapittel 3 at Wangenstein trolig arbeidet under trange kår, noe som spesielt vises ved lånet han måtte ta opp for å utgi *Kongeriget Norge*. Pontoppidan skrev som nevnt i del 4.4.2 at «... Hans Kongelige Majestets allernaadigste Understøttelse ...» var årsaken til at han kunne utføre det han omtaler som et dyrt og omfattende karttegningsprosjekt.

På grunn av mangelen på kilder er det vanskelig å fastslå hvorvidt eventuelle økonomiske utfordringer påvirket Jonas og Joachim Frederik Ramus ønske for kartet. Sett opp mot informasjonen i *Norriges Beskrivelse* fremstår *Delineatio Norwegiæ Novissima* som et godt bilde på boken, noe som peker mot at kartbildet utfylte den rollen det ble forespeilet da prosjektet ble påbegynt. I tillegg reiste trolig ikke Joachim Frederik Ramus selv rundt i Norge, noe som reduserte han kostnader. Pontoppidan opplysninger i boken om *Det Sydlige Norge* tyder på at styresmakten i Danmark-Norge finansierte hans karttegningsprosjekt, noe som trolig er årsaken til at økonomi ikke fremstår som en hindring for hans hensikt med kartene.

For Wangenstein later det imidlertid til at økonomi var en stor faktor. Schøning skrev som nevnt at det å plassere Nord-Norge i en mindre målestokk øverst til venstre på kartet var en billigere løsning enn å tegne landet som helhet. Når mye tyder på at Wangenstein arbeidet under trange kår, er det sannsynlig at dette valget var tatt av økonomiske hensyn. Dette det fremste eksempelet på hvordan økonomi direkte kunne påvirke et kartbilde på 1700-tallet.

Gerhard Schøning påpekte alt i 1763 at riksgrensen var unøyaktig tegnet inn på *Kongeriget Norge*. Denne fremstillingen av grensen skyldes nok at Wangenstein ikke hadde tilgang på de grensekartene som ble tegnet både før og etter riksgrensens fastsettelse i 1751. Schøning

presiserte at man måtte få adgang til disse kartene for å ta dem i bruk. Wangensteen skal også ha lett forgjeves etter de «Langenske» kartene som ble produsert av generalforstamtet på fra 1740-tallet. Det største hinderet for at kartet ikke oppnådde den grad av presisjon Wangensteen trolig ønsket for sitt kart later altså til å være mangelen på tilgang til den fremste kunnskapen som var produsert om Norge innad i Danmark-Norge. Schønning skrev i 1763 at de fleste norskproduserte kart og beskrivelser på denne tiden «...ei ere komne deri så vidt som de kunde og burde.» Sirkuleringen av kunnskap var altså et problem for karttegnere på Wangensteens tid.

Basert på Jessens uttalelser om karttegningsprosessen som resulterte i *Delineatio Norwegiæ Novissima*, tyder det meste på at dette utelukkende var et privat karttegningsprosjekt. Jonas Ramus' private kartsamling, som blant annet inneholdt Johan Heitmans kart, var sannsynligvis dermed avgjørende for at Joachim Frederik Ramus kunne tegne de kartene Jonas Ramus ønsket til sin bok *Norriges Beskrivelse*.

Pontoppidan virker å ha hatt et ønske om å inkludere det meste av det som fantes av pålitelig kunnskap om Norge, la mye arbeid i å anskaffe dette fra både styresmaktens arkiver og fra høytstående menn rundt om i Norge. Som presentert blir det gjennom hans beskrivelser av kartenes kildegrunnlag klart at han hadde styresmaktens utstrakte støtte da han søkte om tilgang til disse kildene, som igjen førte til at spesielt *Det Sydlige Norge* hadde et svært bredt kildegrunnlag. Han hadde nytte av den nye utviklingen innen kartleggingen av Norge, de trigonometriske målingene, og dette bedret trolig kartets proporsjoner. Bruken av dette fremstår allikevel ikke på langt nær som hovedårsaken til at karttegneren kom nært sitt mål om å tegne et nytt, fullstendig og nyttig bilde av Sør-Norge.

I arbeidet med *Det Sydlige Norge* benyttet Pontoppidan seg av de «Langenske» kartene fra 1740-tallet, riksgrensekartene fra 1750-tallet, astronomiske posisjonsbestemmelser fra 1760-tallet, Schønning's reisebeskrivelser fra 1770-tallet og Oppmålingens trigonometriske arbeider samt beskrivelsene av amt og fogderier fra 1780-tallet. At Pontoppidan kunne bruke alt av det som hadde blitt produsert av pålitelig informasjon om Norge, både av nyere og eldre dato, var avgjørende for at han lyktes med sine mål for *Det Sydlige Norge*. Det var altså tilgangen han hadde til denne kunnskapen som var den viktigste årsaken til at han nådde sine mål for dette kartet. Som nevnt ved flere anledninger fremstår støtten han hadde hos styresmakten i Danmark-Norge som helt av avgjørende for at kartet hadde dette brede kildegrunnlaget. Mye

av den kunnskapen Schønning beskrev som bortgjemt på 1760-tallet hadde nå, for første gang, blitt anvendt i utstrakt grad.

Når Pontoppidan beskriver arbeidet med *Det Nordlige Norge*, legger han størst vekt på at kartet baserer seg på et svakt kildegrunnlag. Hans beskrivelser peker mot at dette i stor grad skyldtes at det ikke hadde blitt produsert nok informasjon om disse områdene, og var altså trolig ikke et resultat av manglende tilgang på kilder.

5.4 Tanker til videre forskning

Det var flere interessante spørsmål som dukket opp under de tre dybdeundersøkelsene i denne oppgaven som ikke kunne behandles grunnet denne oppgavens omfang. Først og fremst kan koblingen mellom historie og geografi innen karttegningen i Norge være et interessant forskningsområde. Som denne oppgaven har vist var denne koblingen til stede i både Melchior Ramus' kartarbeid, Jonas og Joachim Frederik Ramus' karttegningsprosjekt og Gerhard Schønning's karttegning på 1770-tallet. I tillegg var Peter Andreas Munch, som tegnet kart på midten av 1800-tallet, var i likhet med Jonas Ramus og Gerhard Schønning historiker. Det kan da tenkes at en undersøkelse der disse kartene og karttegnerne sees opp mot hverandre ytterligere kunne økt forståelsen for forholdet mellom historie og geografi hos eldre dansk-norske og norske karttegnere.

Et annet område som burde utforskes i større grad enn det denne oppgaven har gjort, er karrieremulighetene man hadde som karttegner i Danmark-Norge på 1700-tallet. Som det kom frem i oppgaven fremstår Christian Jochum Pontoppidan som den eneste av de sentrale karttegnerne i denne oppgaven som mer eller mindre var spesialisert mot karttegning alene. Som oppgaven har vist var flere av de sentrale karttegnerne på 1700-tallet tilknyttet militæret, og man kan eksempelvis i forbindelse med dette studere hvorvidt karttegning kunne bidra til at man klatret på rangstigen innad i militæret.

Det er også trolig svært interessant å sette konteksten innad i Danmark-Norge opp mot konteksten i andre land i en komparativ studie. Som oppgaven har beskrevet, var en potensiell krig med Sverige en av hovedårsakene bak den økende kartleggingen av norske områder mot slutten av 1700-tallet. Derfor peker kanskje konteksten for karttegning i Sverige seg ut som et naturlig utgangspunkt for å ytterligere belyse den tilsvarende konteksten i Danmark-Norge.

Kilder og litteratur

Kart: Alle nettstedet sist sjekket 04.05.18

Blaeu, Jan, Cornelius Blaeu. *Diæcesis Stavangriensis & partes aliquot vicinae, operá L. Scavenii, s.s.*, Amsterdam: 1640, utgitt på nytt i Blaeu, Jan. *Atlas Maior sive Cosmographia Blaviana*, Amsterdam: 1662

Bure, Anders. *Orbis arctoi nova et accurata delineatio*, 1626. Tilgjengelig digitalt fra:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Orbis_Arctoi_nova_et_accurata_delineatio_Anders_Bure_1626.jpg

de Falckenskiold, S. O., *Regni Norvegici delineatio Novissima finitimarumque Sveciæ Provinciarum*, 1757. Norgesavdelingen hos Kartverket, Norge 78. Tilgjengelig digitalt fra: https://kartverket.no/Kart/Historiske-kart/Historiske-kart-galleri/historiske-kart---detaljer/?kartid=norgesavd_78_1757

Det Kongelige Bibliotek i København, ... *Daniæ et Norvegiæ Tabula ...*, ca. 1660,

Kortsamlingen, KBK 1110-0-1650. Tilgjengelig digitalt fra:

<http://www.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object80311/da/>

Halogia Saxoni sive Halogaland sub se comprehendens Helgeland, Salten, Lofoden, Vesteraalen, 1713. Hentet fra Ramus, Jonas. *Ulysses & Outinus unus & idem, sive Disqvisitio historica & geographica, qva ex collatis inter se Odyssea Homeri & Edda Island. Homerizante, Outini fraudes deteguntur, ac, detracta larva inn lucem protrahitur Ulysses*, 2. Utg, København: Ove Lynov, 1713. Boken med kartet er tilgjengelig digitalt fra: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2014061628001

Soen Waater, 1712. Hentet fra s. 74–75 i Hoem, Arne I. *Norge på gamle kart*, Oslo: J. W.

Cappelens Forlag, 1986

Nordsjøkart, 1725/26. Hentet fra s. 77 i Hoem, Arne I. *Norge på gamle kart*, Oslo: J. W.

Cappelens Forlag, 1986

Kartverket, *Regni Norvegiæ Delineatio*, signert «Feutcher». Bildet av kartet som benyttes i denne oppgaven ble tilsendt undertegnede den 31.10.17 av fagarkivar Sidsel Kvarsteig hos Kartverket.

Knoff, Thomas Hans Heinrich. *Håndtegnet kart over Finnmark*, 1749. Nasjonalbibliotekets kartsamling, Kart 4871

Nasjonalbiblioteket, *Delineatio Norvegiæ Novissima antiquiora, qua apud Scriptores rerum Norvegicarum plerumque occurrunt, locorum nomina repræsentans*, 1719, Nasjonalbibliotekets kartsamling, Kart 5202

Pontoppidan, Christian Jochum. *Det Sydlige Norge*, 1785. Nasjonalbibliotekets kartsamling, Kart 1008

- *Det Nordlige Norge*, 1795. Norgesavdelingen hos Kartverket, Norge 119. Tilgjengelig digitalt fra: https://kartverket.no/Kart/Historiske-kart/Historiske-kart-galleri/historiske-kart---detaljer/?kartid=norgesavd_119_1795

Ramus, Melchior. *Præfectura Nidrosiensis vulgo Trundheims Ampt*, 1692, Norgesavdelingen hos Kartverket, Norge 30. Tilgjengelig digitalt fra: https://kartverket.no/Kart/Historiske-kart/Historiske-kart-galleri/historiske-kart---detaljer/?kartid=norgesavd_30_1692

Wangensteen, Ove Andreas. *Kongeriget Norge afdelet i fiire Stifter, nemlig Aggershuus, Christiansand, Bergenhuus og Tronhjem, samt underliggende Provstier*, 1761, Nasjonalbibliotekets kartsamling, Kart 2482

- *Regni Norvegici delineatio novissima*, 1753, Gunnerus – Spesialsamlinger ved NTNU Universitetsbiblioteket, kart-id 130040183. Tilgjengelig digitalt fra: <https://ntnu.tind.io/record/108325#?c=0&m=0&s=0&cv=0&z=0.3706%2C0.2027%2C0.8382%2C0.3678>

Trykte kilder

Erichsen, John. *Thormod Torfesens Levnetsbeskrivelse*, Stavanger: Saga bok, 2009

Giessing, Christopher. *Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere, med Slægt-Registere og Stam-Tavler, samt hosføyede Anmærkninger til vor Danske Histories Oplysning*. København: Det Berlingske Bogtrykkerie, 1781

Hammond, Hans. *Den Nordiske Mossions-Historie i Nordlandene, Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727, da Lappernes og Finnernes Apostel Thomas von Westen S. S. Theologiae, Notarius Capituli i Trundhiem og Collegii Missionis Vicarius, døde, tilligemed denne udødelige Mands Levnetsbeskrivelse, samt Anhang om de første Missionariis og andre Missionens Medhielpere. Anden Deels første Bind*. København: Gyldendals Forlag, 1787

Jessen-S., Erich Johan. *Det Kongerige Norge fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand*. København: det Kongl. Wäysenhuus, 1763

Pontoppidan, Christian Jochum. *Forklaring over Constructionen af Kortet over Scandinavien*. København: Johan Rudolph Thiele, 1781

- *Geografisk Oplysning til Cartet over det sydlige Norge i trende Afdeelingen. Uddragen og samlet af de bedste, til Cartet brugte, locale Efterretninger og Hielpe-Midler*. København: August Friedrich Stein, 1785
- *Geografisk Oplysning til Cartet over det nordlige Norge i tvende Afdeelingen. Uddragen og samlet af de bedste, til Cartet brugte locale Efterretninger*. København: Johan Frederik Schultz, 1795

Ramus, Jonas. *Ulysses & Outinus unus & idem, sive Disqvisitio historica & geographica, qua ex collatis inter se Odyssea Homeri & Edda Island. Homerizante, Outini fraudes deteguntur, ac, detracta larva inn lucem protrahitur Ulysses*, 2. Utg, København: Ove Lynov, 1713

- *Norriges Kongers Historie, i Tvende Parter, Den Første Part, fra Kong Nor indtil Kong Harald Haarfager, Den anden Part, Fra Kong Harald Haarfager indtil Kong*

Oluf Hagensøn. Med hosføyet Tids-Register Over det merkeligste som siden den Tiid i Norrige sig haver tildraget. København: Peter Nørvig, 1719

- *Norriges Beskrivelse, hvorudi dette Riges Strekning, Beskaffenhed og Deeling udi visse Lehn, Biskopsdømmer, Provstier, Præstegield, Laugdømmer, Fogderier, Tinglaug &c. Saavel som Indbyggernes Tilstand og Næring, tillige med adskillige paa et eller andet Sted forefaldne Merkværdigheder samt forefundne Monumenter forestilles, og til Slutning er hosføiet en Fortegnelse paa Dyr, Fugle, Fiske, Træer og Urter som findes i Norrige.* København: H. M. Majsts. Og Univ. Bogtrykkerie, 1735

Schønning, Gerhard. «Nogle Anmærkninger og Erindringer ved det, over Norge nylig udkomne, Kart». *Det Trondheimske Selskabs Skrifter. Anden Deel* 8. (1763): 351–376.

Hentet 10.09.17 fra

https://www.ntnu.no/ojs/index.php/DKNVS_skrifter/article/view/699

- *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning.* København: Gyldendals Forlag, 1778

Litteratur

Andressen, Leif T., Alfhild Nakken Libæk og Terje Schou (red.). *Østfold fylke*, bind 1, red.

Rolf Fladby, *Gamle norske kart*. Universitetsforlaget, 1979.

Bech, Claus. «S. O. Falkenskiold». *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. utg., Gyldendal 1979–84.

Hentet 17.12.2017. <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=289347>

Berg, Thomas Reinertsen. *Verdensteateret - Kartenes historie*. Oslo: Press, 2017.

Briså, Benedicte Gamborg. «Kartografens agenda». I *Kompassrosen. Orientering mot nord*, redigert av Benedicte Gamborg Briså og Bente Lavold, 52–63. Oslo:

Nasjonalbiblioteket, 2009.

- *Mot nord - ved verdens ytterkant*. Honningsvåg: Nordkappmuseet, 2010.

Brochmann, Odd. *Stadskonduktøren – om Georg Bull og Christiania i historismens år*. Oslo:

Norsk Arkitekturforlag, 1989.

- Bull, Francis. «Heitman, Johan Hanssøn». I *Norsk biografisk leksikon. B. 5: Grosch-Helkand*. Oslo: Aschehoug, 1931.
- Edney, Matthew H. «A Content Analysis of Imago Mundi, 1935—2010». *The international Journal for the History of Cartography* 66, Sup. 1 (2014): 107–131.
doi:10.1080/03085694.2014.947855.
- Engelstad, Sigurd. *Norge i kart gjennom 400 år: med opplysninger om dem som utformet kartbildet*. Oslo: Cappelen, 1952.
- Engelstad, Svein og Benedicte Gamborg Briså. «Håndtegnede gamle norske kart». Upublisert forskningsrapport. Universitetsbiblioteket i Oslo. 2014.
- Daae, Ludvig. «Ramus, Jonas». *Dansk Biografisk Lexikon. 8: Pelli - Reravius*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag, 1899.
- Dahl, Bjørn Westerbeek. «Ophavsmanden til Dania-Norvegia-kortet i Det Kongelige Biblioteks kortsamling». *Fund og Forskning i Det Kongelige Biblioteks Samlinger* 26, (1982–1983): 30–42. Hentet den 23.11.17.
<https://tidsskrift.dk/fundogforskning/article/view/40910/46418>
- Fladby, Rolf og Gunvor Foslie (Red.), *Kongebrev under Christian V 1686-1689*, bind 4, *Norske kongebrev*. Oslo: Norsk Lokalhistorisk Institutt, 1989.
- Ginsberg, William B. *Maps and Mapping of Norway, 1602–1855*. New York: Septentrionalium Press, 2009.
- Harley, J. B. «The Evaluation of Early Maps: Towards a Methodology». *Imago Mundi* 22, (1968): 62–74. Hentet 08.04.17. <http://www.jstor.org/stable/1150436>
- Harsson, Bjørn Geirr og Roald Aanrud. *Med kart skal landet bygges: Oppmåling og kartlegging av Norge 1773-2016*. Ringerike: Kartverket, 2016
- Heegaard, Poul. «Ole Nicolai Bützow». *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. utg., Gyldendal 1979-84. Hentet 04.03.2018. <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=288005>
- Hoem, Arne I. *Norge på gamle kart*. Oslo: Cappelen, 1986.

- «Trykte lokale landkart over Norge frå tiden før 1773». I *Våre gamle kart*, redigert av Leif T. Andressen og Rolf Fladby, 56–68. Oslo: Universitetsforlaget, 1981.

Johansen, Nils Voje. «In ultimo fine Europae». I *Kompassrosen. Orientering mot nord*, redigert av Benedicte Gamborg Briså og Bente Lavold, 40–51. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2009.

Monmonier, Mark. "Cartography: history". I *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment, and Technology*, redigert av Douglas Richardson, Noel Castree, Michael F. Goodchild, Audrey Kobayashi, Weidong Liu, og Richard A. Marston. John Wiley & Sons, 2017. Hentet 22.11. 2017 fra:
<http://www.markmonmonier.com/files/wbieg0359.pdf>

Myhre, Jan Eivind. *Historie – En introduksjon til grunnlagsproblemer*. Oslo: Pax Forlag, 2014.

Nissen, Kristian. «Bidrag til Norges karthistorie I – Norlandia-kartet i Den Werlauffske gave og Andreas Heitmans kart over Nordlandene fra 1744–45 samt dermed beslektede karter». *Norsk Geografisk Tidsskrift* 7, nr. 3 (1938): 126–160. Hentet 01.12.17 fra
<https://doi.org/10.1080/00291953808551600>

- «Bidrag til Norges karthistorie III – Melchior Ramus, en av den nasjonale norske kartografis grunnleggere». *Norsk Geografisk Tidsskrift* 9, nr. 5 (1943): 185–209. Hentet 27.10.17 fra <https://doi.org/10.1080/00291954308621841>
- «Bidrag til Norges karthistorie V – Nytt av og om Melchior Ramus». *Norsk Geografisk Tidsskrift* 19, nr. 5-6 (1963-1964): 251–272. Hentet 10.11.17 fra <https://doi.org/10.1080/00291956308551818>
- «Gamle kart». I *Norge i kart gjennom 400 år: med opplysninger om dem som utformet kartbildet*, redigert av Sigurd Engelstad, 7–13. Oslo: Cappelen, 1952.
- «Den Werlauffske gave – En innholdsrik kartbunke i universitetsbibliotekets kartsamling». *Boken om bøker: Årsskrift for venner* 3, (1932): 150–167.
- «Norsk kartografi i svunne tider». *Aftenposten*. 12.12.1931.

- «Ramus, Joachim Frederik». I *Norsk biografisk leksikon. 11: Pedersen, Oscar-Ross*. Oslo: Aschehoug, 1952.
- «Ramus, Jonas». I *Norsk biografisk leksikon. 11: Pedersen, Oscar-Ross*. Oslo: Aschehoug, 1952.
- «Ramus, Melchior». I *Norsk biografisk leksikon. 11: Pedersen, Oscar-Ross*. Oslo: Aschehoug, 1952.
- «Schnitler, Peter». I *Norsk biografisk leksikon. 12: Rosseland-Schult*. Oslo: Aschehoug, 1954

O' Rourke, Andrew. «Captain Johan Heitman, The Golden Lion and the Danish silver robbery». *Årbog / Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg* 55, (1996): 50–85.

Ovenstad, Olai. *Militærbiografier*, bind 1 (A-H), *Militærbiografier – den norske hærs officerer fra 18. januar 1628 til 17. mai 1814*. Oslo: Norsk slektshistorisk forening, 1948.

- *Militærbiografier*, bind 2 (I-Ø), *Militærbiografier – den norske hærs officerer fra 18. januar 1628 til 17. mai 1814*. Oslo: Norsk slektshistorisk forening, 1949.

Peters, John Durham. «The Folly of the Map». I *Kompassrosen. Orientering mot nord*, redigert av Benedicte Gamborg Briså og Bente Lavold, 12–17. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2009.

Schneider, A. «Christian Jochum Pontoppidan». *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. utg., Gyldendal 1979-84. Hentet 12.10.2017 fra:
<http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=295843>

Sejersted, N. J. *Katalog over Norges geografiske opmålings norske landkartssamling 1. december 1904*. Kristiania: NGO, 1904.

Skovgaard-Petersen, Karen. «Historical Writing in Scandinavia». I Rabasa, Jose, Masayuki Sato, Edoardo Tortarolo og Daniel Woolf (red.), *The Oxford History of Historical Writing: 1400-1800*, bind 3, red. Daniel Woolf, *The Oxford History of Historical Writing*, 449–472. New York: Oxford University Press, 2012.

Tveterås, Harald L. *Den norske bokhandels historie 1 – forlag og bokhandel inntil 1850*. Oslo: Norsk bokhandler-medhjelper-forening, 1950.

Widerberg, C.S. «van Geelkerck, Isaac». I *Norsk biografisk leksikon. B. 4: Fabricius-Grodtshilling*. Oslo: Aschehoug, 1929.

Zeuthen, H. G. «Ramus, Joachim Frederik». *Dansk Biografisk Lexikon. 8: Pelli - Reravius*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag, 1899.

Östling, Johan, David Larsson Heidenblad, Erling Sandmo, Anna Nilsson Hammar og Kari H. Nordberg. «The history of knowledge and the circulation of knowledge: An Introduction». I *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge*, redigert av Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar, Kari H. Nordberg. Nordic Academic Press, 2018.

Øverland, O. A. *Fra Slutningen af Fredrik IV's Regjeringstid til Kronprins Fredriks og A.P. Bernstorffs Samstyre*, bind 9, *Illustreret Norges Historie*. Kristiania: Folkebladets Forlag, 1895.

Øverås, Asbjørn, A. E. Erichsen og Johan Due. *Trondheim katedralskoles historie – 1152–1952*. Trondheim: F. Bruns Bokhandels Forlag, 1952.

Webografi:

Amundsen, Arne Bugge. «Jonas Ramus». *Norsk Biografisk Leksikon*. Sist endret 13.02.2009.
https://nbl.snl.no/Jonas_Ramus

Bratberg, Terje. «Frederik Otto Scheel». *Norsk Biografisk Leksikon*. Sist endret 13.02.2009.
https://nbl.snl.no/Frederik_Otto_Scheel

Det Kongelige Biblioteket i København. «Ad... Christianum, Principum hereditarium ... Daniae et Norvegiae Tabula ... Regis Friderici III.». Hentet den 17.01.18 fra:
<http://www.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object80311/da/>

Gundersen, Dag. «rettskriving». *Store Norske leksikon*. Sist endret 20.02.2018.
<https://snl.no/rettskriving>

- Harris, Christopher John. «Isaac Van Geelkerck». *Norsk Biografisk Leksikon*. Sist endret 13.02.2009. https://nbl.snl.no/Isaac_Van_Geelkerck
- Hertz, Michael. «kyrasser». *Den Store Danske*, Gyldendal. Hentet 11.01.2018 fra: <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=113029>
- «Landkadetakademiet». *Den Store Danske*, Gyldendal. Hentet 11.01.2018 fra: <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=114265>
- Lokalhistoriewiki, s.v. «Anna Colbjørnsdatter Ramus». Sist endret 09.03.2018. https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Anna_Colbj%C3%B8rnsdatter_Ramus
- Lokalhistoriewiki, s.v. «Skogvesen». Sist endret 23.07.2009. <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Leksikon:Skogvesen>
- Lokalhistoriewiki, s.v. «Skysstasjon». Sist endret 28.07.2017. <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Skysstasjon>
- Lysaker, Trygve. «Peder Krog». *Norsk Biografisk Leksikon*. Sist endret 13.02.2009. https://nbl.snl.no/Peder_Krog
- Mardal, Magnus A. «rentekammeret». *Store Norske Leksikon*. Sist endret 18.06.2017. <https://snl.no/rentekammeret>
- Store Norske Leksikon, s.v. «baccalaureus – akademisk grad». Sist endret 20.02.2018. https://snl.no/baccalaureus_-_akademisk_grad
- Teige, Ola. «Norge i den store nordiske krig». *Norgeshistorie*. Sist endret 20.06.2017. <https://www.norgeshistorie.no/enevelde/artikler/1219-norge-i-den-store-nordiske-krig.html>
- Thorsnæs, Geir. «Karmsundet». *Store Norske Leksikon*. Sist endret 08.08.2017. <https://snl.no/Karmsundet>
- Thorsnæs, Geir. «Opplandene». *Store Norske Leksikon*. Sist endret 06.10.2017. <https://snl.no/Opplandene>
- Torgersen, Eivind. «Første nordmann som tegnet Norge». *Forskning.no*. 26.12.2016. <https://forskning.no/historie-geofag/2016/12/forste-nordmann-som-tegnet-norge>

Tretvik, Aud M. «Franz Philipp Von Langen». *Norsk Biografisk Leksikon*. Sist endret 13.02.2009. https://nbl.snl.no/Franz_Philipp_Von_Langen

Viken, Øystein Lydik Idsø. «Norges grenser: det historiske målebord.» *Norgeshistorie*. Sist endret 19.04.2018. <https://www.norgeshistorie.no/kirkestat/artikler/1124-noregs-grenser-det-historiske-malebord.html>

Walløe, Lars. «Hans Strøm». *Norsk Biografisk Leksikon*. Sist endret 12.02.2009. https://nbl.snl.no/Hans_Str%C3%B8m

Vedlegg

Vedlegg 1:

Vedlegg 1: *Delineatio Norvegiae Novissima*, trolig tegnet av Joachim Frederik Ramus, 1719, Nasjonalbibliotekets kartsamling, Kart 5202

Vedlegg 2:

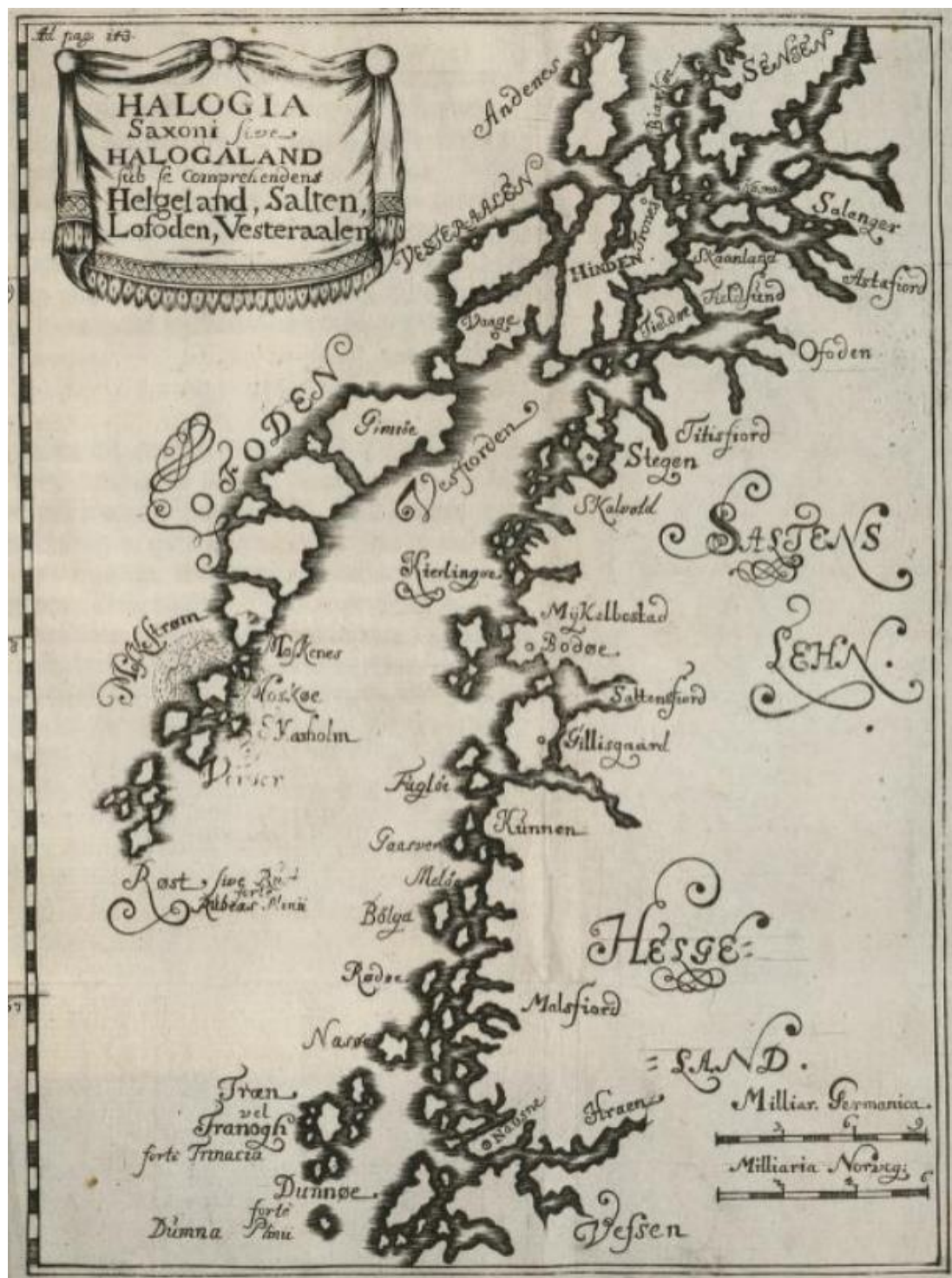
Vedlegg 2: Blaeu, Jan og Cornelius, *Diæcesis Stavangriensis & partes aliquot vicinæ, operá L. Scavenii, s.s.*, Amsterdam: 1640, utgitt på nytt i Blaeu, Jan, *Atlas Maior sive Cosmographia Blaviana*, Amsterdam: 1662

Vedlegg 3:

Vedlegg 3: Bureus, Andreas. *Orbis arctoi nova et accurata delineatio*, 1626. Eksemplaret det er bilde av her befinner seg i dag i Kungeliga Biblioteket i Stockholm.

Vedlegg 4:

Vedlegg 4: Halogia Saxoni sive Halogaland sub se comprehendens Helgeland, Salten, Lofoden, Vesteraalen, 1713, trolig tegnet av Joachim Frederik Ramus. Hentet fra Ramus, Jonas. *Ulysses & Outinus unus & idem, sive Disqvistio historica & geographica, qva ex collatis inter se Odyssea Homeri & Edda Island. Homerizante, Outini fraudes deteguntur, ac, detracta larva inn lucem protrahitur Ulysses*, 2. Utg, København: Ove Lynov, 1713.

Vedlegg 5:

Vedlegg 5: ... *Daniae et Norvegiae Tabula* ..., ca. 1660. Kortsamlingen hos Det Kongelige Bibliotek i København, KBK 1110-0-1650.

Vedlegg 6:

Vedlegg 6: Ramus, Melchior. *Præfectura Nidrosiensis vulgo Trundheims Ampt*, 1692, Norgesavdelingen hos Kartverket, Norge 30

Vedlegg 7:

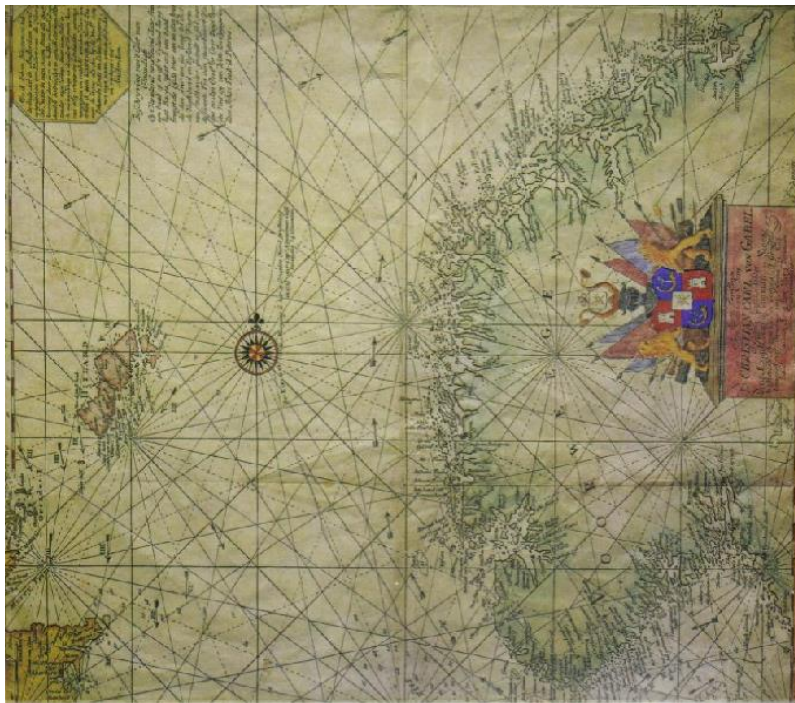
Vedlegg 7: *Regni Norvegiae Delineatio*. Signert "Feutcher" og er trolig en kopi av Melchior Ramus' norgeskart. Kartet befinner seg i dag i Kartverkets arkiv for historiske kart, og dette bildet av kartet ble tilsendt undertegnede av fagarkivar Sidsel Kvarteig hos Kartverket.

Vedlegg 8:

Vedlegg 8: *Soen Waater*, 1712. Trolig tegnet av Johan Heitman. Hentet fra s. 74-75 i Hoem, Arne. *Norge på gamle kart*, Oslo: J. W. Cappelens Forlag, 1986

Vedlegg 9:

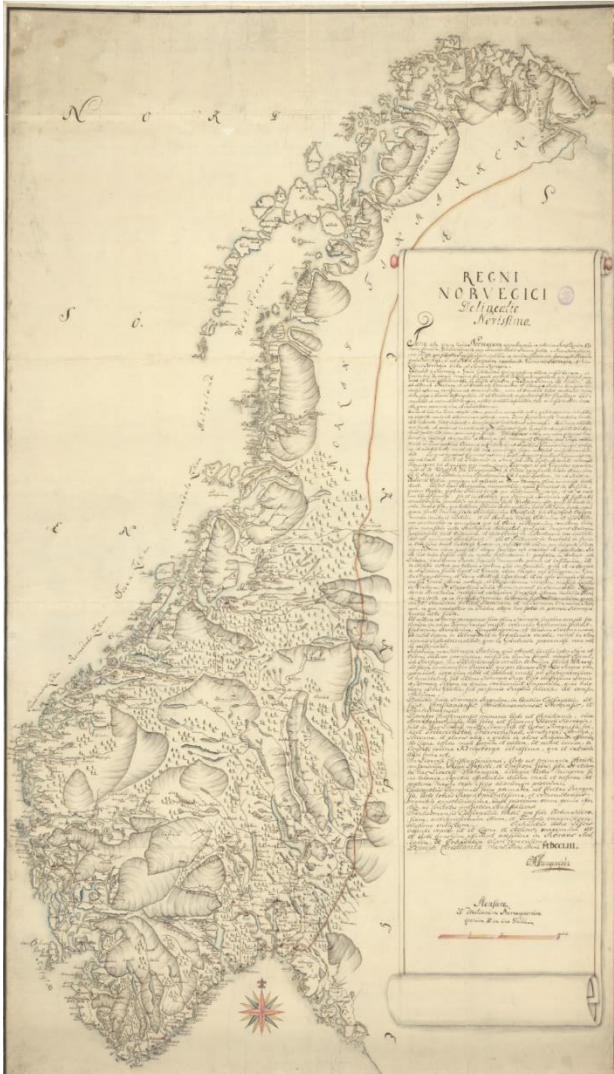
Vedlegg 9: *Nordsjøkart*, 1725/26. Trolig tegnet av Johan Heitman. Hentet fra s. 77 i Hoem, Arne. *Norge på gamle kart*, Oslo: J. W. Cappelens Forlag, 1986

Vedlegg 10:

Vedlegg 10: Wangenstein, Ove Andreas. *Kongeriget Norge afdelet i fiire Stifter, nemlig Aggershuus, Christianssand, Bergenhuus og Tronhjem, samt underliggende Provstier*, 1761, Nasjonalbibliotekets kartsamling, Kart 2482

Vedlegg 11 og 12:

Vedlegg 11: Wangenstein, Ove Andreas. *Regni Norvegici delineatio Novissima*, 1753. Gunnerusbiblioteket ved NTNU, Kart-id 130040183

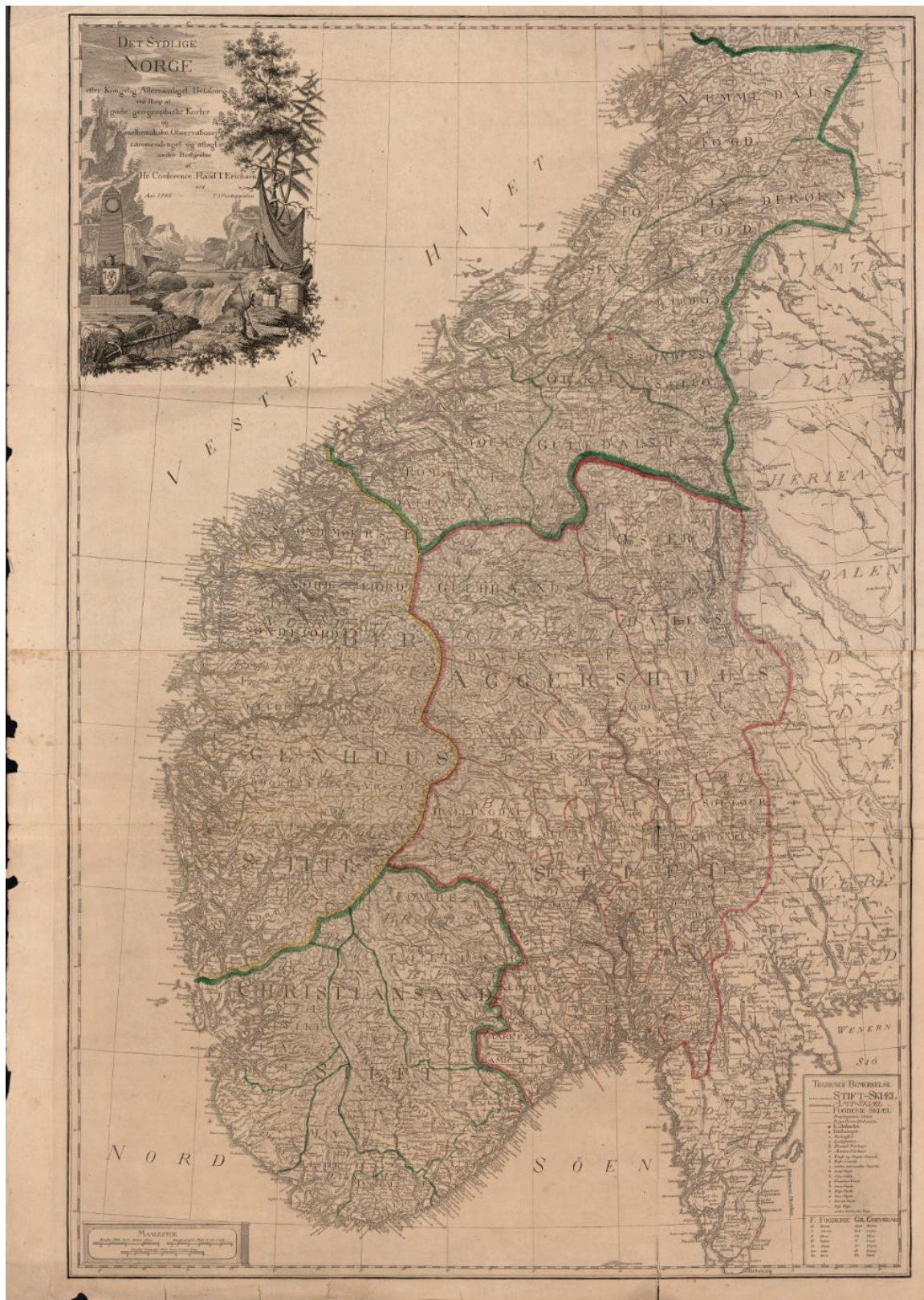
Vedlegg 12: de Falckenskiöld, S. O., *Regni Norvegici delineatio novissima finitimarumque Sveciae Provinciarum*, 1757. Norgesavdelingen hos Kartverket, Norge 78

Vedlegg 13:

Vedlegg 13: Knoff, Thomas Hans Heinrich. *Håndtagnet kart over Finnmark*, 1749. Nasjonalbibliotekets kartsamling, Kart 4871

Vedlegg 14:

Vedlegg 14: Pontoppidan, Christian Jochum. *Det Sydlige Norge*, 1785. Nasjonalbibliotekets kartsamling, Kart 1008

Vedlegg 15:

Vedlegg 15: Pontoppidan, Christian Jochum. *Det Nordlige Norge*, 1795. Norgesavdelingen hos Kartverket, Norge 119